

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA`M ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

BERDAQ ATI`NDAG`I` QARAQALPAQ MA`MLEKETLIK
UNIVERSITETI

Qol jazba huqiqinda

UDK 894.375: 808

MAKSETOVA FARIDA AZATOVNA

«Sayatxan Xamra» da`staninin` poetikasi (obrazlari ha`m til wo`zgesheligi)

5A 120101 - A`debiyattaniw

Magistr
akademiyaliq da`rejesin aliw ushin jazilg`an dissertatsiya

MAK da jaqlawg`a ruxsat

Magi`stiratura bo`li`mi` baslig`i

_____doc. Gulimov A.

Kafedra baslig`i_____f.i.k. Nizamaddinov J.

Ilimiy basshi_____f.i.k Allamberganova F.

No`ki`s - 2013

**«Sayatxan Xamra» da`staninin` poetikasi (obrazlari ha`m til
wo`zgesheligi)**

Kirisiw.....2-12 betler

**1-bap. «Sayatxan Xamra» da`staninda syujet ha`m
kompozitsiya**.....13-28 betler

1.1 Da`stan waqiyalarinin` baslaniwi ha`m
rawajlaniw barisi.....13-23 betler

1.2 Da`stan versiyalarinin` syujetlik o`zgeshelikleri ha`m
motivler23-27 betler
1-bap boyinsha juwmaq27-28 betler

2-bap. «Sayatxan Xamra» da`stanindag`i qaharmanlar

Obrazlari ha`m konfliktler.....29-50 betler

2.1 «Sayatxan Xamra» da`stanindag`i tiykarg`i obrazlar.....30-36 betler

2.2 Da`standa mifologiyaliq obrazlar.....36-42 betler

2.3 Da`standa konfliktler ha`m sheshimler.....42-50 betler

2-bap boyinsha juwmaq.....50 bet

3-bap. Da`stannin` ko`rkemlilik o`zgeshelikleri.....51-76 betler

3.1 «Sayatxan Xamra» da`staninin` ko`rkem tili ha`m qosiq
qurilisi.....52-62 betler

3.2 Da`standag`i ko`rkemlew qurallari ha`m usillari62-71 betler

3.3 «Sayatxan Xamra» da`staninin` prozasi.....71-75 betler

3-bap boyinsha juwmaq.....75-76 betler

Juwmaq.....77-80 betler

Paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi.....81-82 betler

Kirisiw

Dissertaciya temasinin' ti'ykarlaniwi ha'm aktualig'i. Qaraqalpaq xalqinin` milliy ortalig`inda qa`liplesken bir qansha atamadag`i liro-epikaliq da`stanlar qatarinan worin alg`an xaliqliq da`stanlardin` biri «Sayatxan Xamra» da`stani bolip tabiladi. Da`stan qaraqalpaq xalqinin` liro-epikaliq bag`dardag`i da`stanlarinin` ishinde, kompozitsiyaliq qurilisi, ko`rkemliligi ha'm ideyaliq wo`zgesheligi jag`inan wo`z aldina salmaqqa iye, milliy epikaliq mazmunlar ha'm waqiyalar menen bayitilg`an sipatlari arqali ayriqsha ko`zge tu`sedi. Haqiqatinda da, da`standag`i qaharmanlardin` baslarinan keshirgen waqiyalari milliy turmisliq harakterge iye boliwi menen bir qatarda ha`r qiyli ha`diyseli, uliwma lirikaliq da`stanlarga ta`n bolg`an syujetler menen ushlasip milliy sana-sezimlerimizge estetikaliq zawiqlig`i bag`ishlaydi. A`dette, lirikaliq da`stanlar tutasi menen alg`anda duwtar ja`rdeminde saz benen sa`wbettin` jetik mamlari bolg`an baqsilar ta`repinen aytqarilip, ustazdan sha`kirtke wo`tiw joli menen bizin` ku`nimizge shekem kelip jetken. Bunda epikaliq do`retpelerdin` tiykarg`i mazmunlari bir-birine ashiqlig`i bolg`an qiz benen jigittin` ta`g`dirleri menen baylanisli bolip, olardin` wo`z maqsetlerin a`melge asiriw jolindag`i mashaqatli ha`reketlerin so`z yetedi. Yag`niy a`piwayilastirip aytqanda «janina wot tu`spey janana qayda?!» degen xaliqlig`i tu`siniginin` ken` ko`lemdegi a`meliy ko`rinislerin bayanlawdan ibarat boladi. Wolardin` waqiyalari belgili bir epikaliq yamasa geografiyalig`i wortaliqta payda bolip tiykarg`i qaharmanlardin` ha`reketleri teren` psixologizm menen qandirilg`an, wo`z muhabbatin ardaqlawshi ishq-sezim tuyg`ilarin qa`sterlewshi, wa`dege wapali, alg`an bag`darinan qaytpaytug`in, jani taza, pa`k niyetli, na`zik ta`biyatli personajlar tipinde sa`wlelenedi. Bunday da`stanlardin` tag`i bir ayriqsha wo`zgesheligi bas qaharmanlarinin` derlik barlig`i duwtardin` qulag`inda bu`lbil sayratatug`in sa`zende - shayirlar bolip keledi. Qaharmanlardin` obrazlarinin` ashiliwinda da usi sa`zendeshilik wo`neri tiykarg`i xizmet atqaradi. Barliq qiyinshiliqlar maqsetke umtilg`an joldag`i tosiqlar saz benen sa`wbettin` ja`rdeminde sheshilip baradi.

Da'standi i'zertlewdi'n' tiykarg'i za'ru'rli'kleri'ni'n' biri basqada liro-epikaliq da'stanlar siyaqli «Sayatxan Xamra» do'retpe-side wo'zlestirilgen da'stanlar qatarina jatadi. Wol qon'si xaliqlar menen bolg'an ma'deniy baylanislardin' ta'sirinde milliy wortalig'imizg'a sin'isken, biraq shin ruwxiy mu'lkimizge aylang'an xaliqliq do'retpe. Wol prezi'denti'mi'z belgi'lep bergen ma'nawi'y mi'yraslarimizg'a ko'z qaraslarin joqari baqalawda en' a'hmi'yetli faktorlardin' biri bolip xizmet atqaratug'inligi¹ aniq.

Liro - epikaliq da'stanlardin' qaraqalpaqlar arasinda payda boliw derekleri tuwrali ha'r qiyli geyde biri-birine qayshi keletug'in pikirler worin alg'an.

Bul mashqala boyinsha piker bildirgen qa'niyge alimlardin' liro-eposlardin' qaraqalpaqlardin' arasina taralip, milliy qa'diriyatlarmizdin' birine aylaniw sebepleri tuwrali pikirleri birin-biri toliqtiradi ha'm duris bag'dardag'i ku'ndelikli ha'm tariyxiy turmisliq sha'rayatlarg'a baylanisli faktlerge tiykarlang'an dep yesaplaymiz. Degen menen, usinday pikirler do'geresinde ju'rip milliy lirikaliq da'stanlarimizdin' tu'pkilikli dereklerin bulardan basqasha ko'z qarasta bahalaw tendentsiyalari da ushirasadi. Ma'selen, liro-epikaliq da'stanlar boyinsha ken' ko'lemde jumis islegen filologiya ilimleri kandidati A'.Alimov: Qaraqalpaq xalqi ashiqliq da'stanlarinin' jas a'wladlarga ta'rbiyaliq a'hmiyetin «Xorezmge ko'ship keldi» degen da'wirlerden keyin g'ana basqalardan u'yrendi dew wonin' a'hmiyetin kemeytken bolip tabilar yedi. Shubhasiz xalqimizdin' ashiqliq da'stanlarin do'retiwge, atqariwg'a qizig'iwshilig'i tosattan qisqa da'wirdin' jemisi bolmay, shig'istin' basqa xaliqlarinday min'lag'an jillar dawamindag'i millionlardin' qolg'a kirgizgen ma'deniy jen'isi»² degen toqtamg'a keledi.

Duris, avtordin' pikirlerine aniqlap ser salip qarasaq, wolardin' alding'i alimlar ta'repinen aytilg'an pikirlerden parqi shamali, ha'tte wolardi yeleda teren'lestiriwshi ku'shke iye. Biraq izertlewshi milliy su'yispenshilik tuyg'ilarinin' yepkininde wo'z bag'darin shatastirip aladi. Durisirag'i, «basqa

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият-енгилмас куч. Тошкент. «Манавият» 2008, 29-30 бб.

² Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1983. - 11-б

xaliqlardan wo`tken», «wo`geysitken» degen so`zler menen xaliq namisin «qorg`awg`a» ha`reket yetedi.

Bir na`rse aniq «wo`zlestirilgen da`stanlar» degen tu`sinikti namissinip «wo`zimizdin` tu`p da`stan» degen menen oni da`lillewshi faktler joq. Al tiykarsiz pikirler menen ha`r na`rseni ayta beriwdi ilim ko`termeydi. Sonliqtan da «wo`zlestirilgen» degen so`zge teren` itibar berip, wonin`da wo`z mashqalalari bar, go`zlegen maqsetleri bar, qiyinshiliqlari bar, na`tiyjeleri bar wo`ner yekenligin moyinlawimiz kerek. Sebebi qon`si xaliqlardin` ma`deniy wortalig`inan worin alg`an da`stanlardin` qaraqalpaq versiyalarinin` hesh qaysisida tikkeley, so`zbe-so`z awdarma yemes. Wolarg`a til o`zgesheliklerimizden baslap turmis sha`rayatlarimizdin` milliy sipatlari, u`rp-a`det da`stu`rlerimizdin` diqqatqa yelewli ta`repleri, milliy xaliqliq ko`z qaraslar, xaliqliq pikirlew imkaniyatlarinin` xasil u`lgileri sin`dirilgen. Al, bular belgili bir syujetler birikpesinin` qaytaldan jan`alaniwi, jan`adan milliy bag`dar aliwi degen so`z.

Biz, usi maqsette qaraqalpaq xaliq liro-epikaliq da`stani «Sayatxan Xamra» nin` misalinda wonin` kompozitsiyaliq du`zilisini, da`stan qaharmanlarinin` obrazlarin, ko`rkemlik wo`zgesheliklerin, basqa xaliqlardin` usi atamadag`i da`stani menen salistirip u`yreniwdi a`hmiyetli ma`selelerden biri dep yesaplaymiz . Sebebi, tek usinday jol menen g`ana da`stan waqiyalarinin` mazmunlarin, ideyaliq, ko`rkemlik da`rejelerin bir-birinen ajiratip aliwimiz mu`mkin. Bunday izertlew din` na`tiyjeleri da`stannin` milliy versiyasinin` haqiyqiy milliyligin ta`miynleytug`ini aniq.

**Izertlewdi`n` obekti ha`m predmeti`ni`n` belgi`leni`wi`.** Biz usi da`standi u`yreniw arqali, ata babalarimizdin` uzaq a`sirler dawamindag`i turmisliq mashqalalarin, xaliqlar araliq qatnasiqlardin` geypara u`lgilerin, milliy do`retiwshilik qa`biletlerinin` jemislerin, u`rp-a`det, da`stu`rlerin uliwma milliy wo`zgesheliklerin bahalaw imkaniyatina iye bolamiz.

Sonida atap wo`tiwimiz kerek «Sayatxan Xamra» da`stani sabaqliqlarda, woqiqliq qollanbalarda, ju`da az sanli ilimiy maqalalarda, liro-epikaliq

da`stanlarga baylanisli bolgan kitaplarda monografiyalik izertlewlerdegi uliwma pikirlewlerde ja`rdemshi mag`liwmat sipatinda atalip wo`tilgeni bolmasa, da`stan wo`z aldina milliy fol`klorliq ko`z qarastan izertlew obekti bolgan yemes.

«Sayatxan Xamra» da`stani qaraqalpaq baqsilarinin` derlik barlig`inin` repertuarinan worin alg`an su`yikli da`stanlarinin` biri. Wonin` tutas waqiyaliq mazmunin atqaratug`in baqsilardan baslap tekstlerdegi ayirim ta`sirshen` qosiqlardi duwtar namasina tu`sirip aytatug`in baqsilar shende-shen dep bahalawimiz mu`mkin. Sonday aq bul da`stan wo`zbekler ha`m tu`rkmenler, azerbayjanlar wortalg`inda da ken`nen ma`lim. Wo`zbek fol`kloristi J.Qobilniyazovtin` belgilewinshe «Xorezm ha`m Qaraqalpaqstan baqsilari arasinda «Saed va Xamro» da`stanin aytpaytug`ini joq desede boladi. Ma`selen Xorezmge belgili baqsilardan Qurbanazar Abdullaev (Bala baqsi), Eshniyaz baqsi Babajan uli, Jumabay baqsi Xudaybergen uli, Xudaybergen baqsi O`tegen uli, Ha`jimurat baqsi ha`m basqalar, qaraqalpaq baqsilarinan Japaq baqsi, Eshjan baqsi, A`met baqsi kibiler da`standi toy-merekelerde, jiyinlarda, saltanatli keshelerde zawiq penen atqarip tin`lawshilardin` alg`isina sazawar bolip kelgenlikleri haqqinda ko`p g`ana mag`liwmatlar bar.»¹ degen sheshimi biykar yemes. Ilimiy wortalg`imizda da`stannin` iran ha`m arab xaliqlari arasinda da ken` tarqalg`anlig`i so`z yetiledi .²

Da`stannin` tu`rkmen versiyasinin` variantlari pu`tkil Tu`rkmenstang`a taralg`an. Bunnan tisqari da`stan Stavropol` tu`rkmenleri baqsilari ta`repinen de atqarilip kelingen.³ Bul keltirilgen mag`liwmatlardin` barlig`ida «Sayatxan Xamra» da`staninin` geografiyalik shen`berinin` wog`ada ken`ligin, a`sirese, qon`silas xaliqlar wortalg`indag`i turaqlilig`in, wolardin` wo`z-ara uzaq da`wirlerden beri kiyatirg`an ma`deniy qarim-qatnasiqlarinin` na`tiyjelerin belgileydi.

¹ Саед ва Хамро. Нашрга таерловчи Ж.Кобилниезов. «ФАН»Т. 1964. 4-5-бб

² Каракалпак фольклоры. коп томлык. XIV-т. «Гарип ашык», «Саятхан Хамра» .«Каракалпакстан» баспасы, Н.1985. 10-б

³ Мирбадалева А.С.Туркменский романический эпос. В кн. «Хурлукга и Хемра», «Саят-Хемра», ГРВЛ,М.1971. 10 -б

Qaraqalpaq xalıq da`stani «Sayatxan Xamra» nin` ha`zirshe bizge belgili to`rt variantı bar. Wolar Juman baqsi, Minaj Ma`tsapaev, Q.Qabulov ha`m A`met baqsi Tariyxov nusqalarinan ibarat. Bul jazılıp aling`an ha`m baqsılardıń wo`zleri ta`repińen tapsiril`an tekstler ha`zir O`zR IAQQB kitapxanasinin` qoljazbalar fondında saqlanadı. Izertlewshilerdin` ko`rsetiwinshe da`standı ataqlı qaraqalpaq baqsıları Aqimbet, Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Shernazar, qaraqalpaq shayırlar A`jiniyaz, Berdaq, Wo`tesh, Womarlar aytıp o`tken.<sup>1</sup> Bunnan tisqari Nurimbet Patullaevtin`, Maqan baqsinin`, A`miwda`r`yali Tursinbaydin`, Woralbay baqsılardıń tag`i basqa bir neshe nusqaları aytilip kiyatır.² Demek bul mag`liwmatlar arqalı biz da`stannin` jiynalıp aling`an variantları g`ana to`rtew yekenligin , al jiynalıp u`lgere alınbag`an variantlardın` da wog`ada ko`p bolg`anligin` tu`sinemiz. Ma`selen da`standı atqariwshi «M.Ma`tsapevtin` aytiwi boyınsha yen` birinshi ret Shimbaylı Aqimbet baqsi, wonnan son` wonin` sha`kirti mang`itli Shernazar bolg`an, Shernazarg`a shimbaylı Artıq baqsi sha`kirt bolıp ergen. Artıq baqsinin` sha`kirti ataqlı Muwsa baqsi bolg`an. Muwsa baqsi Shabbaz, To`rtku`l, Biybazar, U`rgenish, Xiywa, Xorezm xalqına bul da`standı jırlag`an. Shabbazlı Juman baqsi Muwsa baqsinin` sha`kirti bolg`an. Mina`j Ma`tsapaev Juman solaqay baqsig`a 1922-jıldan sha`kirt bolıp yeredi . Wonin` «Sayatxan Xamra» da`stanin` u`yrenip alıp, uzaq jıllar dawamında aytıp ju`redi».³ Bul mag`liwmatlar tiykarinan da`standı atqariwshi baqsinin` aytqanı boyınsha basqa faktlıq dereklerge qarag`anda anag`urlım haqıyqatlıqqa jaqın keledi. Sebebi, wol o`zinin` ustazınan, ustazi alding`i ustazlardan da`stannin` tekstinen baqsa un`qıl-shunqılların bilip aliwg`a qizig`adı ha`m bul xasil mag`liwmatlardı ustaz sha`kirtlerinin` qulaqlarına sin`dirip baradı.

«Sayatxan Xamra» da`staninin` qaraqalpaq versiyasinin` yeki variantı ja`riyalang`an. Birinshi ret 1985-jılı qaraqalpaq fol`klori ko`ptomlig`inin` 14-

¹Максетов К. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. «Билим»,баспасы, Н.1996,291-бет. Қарақалпақ фольклоры, 14 том,1985. 11- б

²Максетов К., Булда сонда. 291-б

³Максетов К., Булда сонда, 291-б

tominda baqsi Minaj Ma`tsapaev varianti, yekinshisi 2011-jili qaraqalpaq fol`klori ko`ptomlig`inin` 36-tominda Juman baqsi varianti jariq ko`rdi. Bul variantlardin` bir-birinen parqi shamali, uliwma syujetlik jelisleri birdey derlik. Biraq waqiyalardin` bayanlaniw izbe-izliginde, epizodlardin` wornalasiw ta`rtiplerinde bir qansha wo`zgerisler bar. Bunday jag`daylar da`stanlardin` variantlari ushin ta`biyyi halat. En` a`hmiyetlisi uliwma sipatliq bag`dardin` turaqlilig`inin` saqlaniwinan ibarat boladi. Qala berse, ha`r yeki variantti atqariwshi baqsilar bir mekteptin` wa`killeri. Mina`j Matsapaev Juman baqsinin` uqipli ha`m talapshan` sha`kirtlerinin` biri. Al, Juman baqsi ataqli Muwsa baqsinin` sha`kirti bolg`an.<sup>1</sup> Bul variantlar da`stannin` qaraqalpaq versiyasinin` toliq ha`m ko`rkem variantlari qatarinan worin aladi. Basqa xaliqlardin` usi atamadag`i da`stanlari menen salistirip u`yreniw jumislari usi variantlar tiykarinda a`melge asiriladi. Biz da`stannin` versiyalarin wo`z-ara salistiriw arqali «Ha`rbir xaliqtin` eposinin` son`g`I waqitlarda wo`z betinshe rawajlang`anlig`in»² aniqalay alamiz. Haqiyqatinda da bul ma`sele milletimizdin` da`retiwshi wa`killerinin` qa`biletlerin bahalawda, xalqimizdin` do`geregini qorshag`an du`n`yag`a, ku`ndelikli jeke turmislarina, wo`tmishine, keleshegi, ko`z qarsalarin belgilewde wog`ada a`hmiyetli. Sebebi, bul xaliqliq do`retpelerde bizden burin wo`tip ketken ata-babalarimizdin` jetiskenlikleri menen kemshiliklerinin` bayani ja`mlengen.

**Izertlewdi`n` maqseti ha`m waziypalari.** Usi ku`nge shekem da`stan boyinsha alip barilg`an ilimiy izertlewler, boljawlar, baqlawlar, tastiyoqlawlar qatan` diqqat itibarg`a alinadi. Wo`ytkeni, «Sayatxan Xamra» da`staninin` ha`r bir versiyasina, variantlarina berilgen baha jergilikli milliy xaliqtin` yen` birinshi gezekte, atqariwshi baqsilardin` imkaniyatlari tiykarinda beriledi. Ha`r bir izertlewshi da`standi milliy talaplarg`a muwapiqlastirip u`yreniwge ha`reket yetedi. Soni da atap wo`tiwimiz tiyis: «Sayatxan Xamra» da`staninin` versiyalari ha`m variantlari tuwrali aytilg`an ilimiy pikirler wog`ada az. Ma`selen,

¹ Максетов К.М. Қарақалпақ халқының көркем аңызери дөретпелери. «Билим» баспасы, Н. 1996. 291-б

² Сагитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1986. 82-б

qaraqalpaq, alimlarinan N.Da`wqaraev, Q.Ayimbetov, Q.Maqsatovlar o`zlerinin` miynetlerinde da`stan tuwrali onin` janrlıq wo`zgesheligi, ko`rkemligi, ideyasi, atqariwshi baqsılar tuwrali azli-kem pikirler bildiriw menen sheklengen. Lirikaliq da`stanlar haqqında A`.Alimovtin` monografiyasında da`stang`a («Sayatxan Xamra») bir bo`limshe ajratilip uliwma bag`darda u`yrenilgen. J.Xoshniyazov penen Yu.Baysag`atovtin` O`zR IAQQ Bo`liminin` xabarshisında ja`riyalang`an «Qaraqalpaq liro-epikaliq da`stanlarinin` do`reliwi ha`m taraliw wo`zgeshelikleri» (2011-jıl, 3-san, 53-59-betler) degen maqalasında liro-epikaliq da`stanlardin` xalqımız ortalig`ında saqlaniw, taraliw ha`m atqariliw wo`zgeshelikleri so`z etilip, «Sayatxan Xamra» da`stani boyınsha qisqasha baqlawlar ju`rgiziledi. Ko`rinip turg`anınday da`stannin` milliyligin aniqlawshi faktorlar bolg`an kompozitsiya, obraz, til, sheberlikleri tuwrali poeti`kaliq ko`z qarastan arnawli ilimiy ma`seleler yelege shekem u`yrenilmey kiyatir. A`lbette, biz alimlarımız ta`repien aytilg`an pikirlerdi usi mashqalalardi a`melge asiriw ushin puxta paydalanamiz. Wolar qosimsha aytilg`an jol-jo`nekey pikirler bolg`ani menen, bizin` izertlew jumisimizdi toliqtiriwg`a, ken`eytiwge, teren`lestiriwge xizmet yetedi.

**Tema boyınsha qisqasha a`debiyatlar anali`zi`.** «Sayatxan Xamra» da`staninin` milliy versiyalari tuwrali alimlardin` pikirleride diqqat itibarimizdan shette qalmaydi. Wo`zbeklerdin` lirikaliq da`stanlari boyında X.G. Zarifov, T.M.Mirzaev, J.Qobulniezov, M.Muradov ha`m t.b. tu`rkmenlerdin` usi bag`dardag`i do`retpeleri tiykarında jumis islegen ha`m qalis pikirlerin bildirgen alimlardan B.A.Karriev, B.M.Kerbabaev, X.G.Kor-ogli, B.Mamedyazov (ol 1963-jıl usi da`stan boyınsha kandidatlıq dissertatsiyasin jaqlag`an-M.F.), A.S.Mirbadaleva ha`m t.b. alimlar biz ushin za`ru`r bolg`an ma`seleler ha`m mashqalalar do`gereginde jumis alip barg`an. Da`standi milliy ko`z-qarastan izertlew barisında wolardin` «Sayatxan Xamra» boyınsha bildirgen pikirleri bizin` izertlewlerimizdin` sapalilig`in ha`m na`tiyjelilig`in arttiriwg`a ja`rdem beredi. Bul ma`sele do`gereginde tu`rkmen alimlarinin` basqalardan go`re ko`birek shug`illlang`anlig`in atap wo`tiwimiz tiyis. Wolar da`stannin` payda

bolg`an jerin, waqtin ha`m avtorin belgilewge ha`reket yetken . Ma`selen «Sayat ha`m Xa`mra» da`staninin` waqiyalari XIV-XV a`sirlerde payda bolip, sol da`wirde Iran ha`m Kavkazdin` belgili bir bo`legin iyelep turg`an Aq quyinli, Qara quyinli degen tu`rkmen dinastiyasinin` ha`kimshiligi menen baylanisli bolg`an degen pikirdi B.A.Karriev ha`m B.M.Kerbabaev ilimiy wortaliqqa alip shig`adi.¹ Da`stan tuwrali arnawli izertlew jumisin alip barg`an S.Bayliev XVI-XVIII a`sirlerde do`regen dep tastiylaydi. Ayirim izertlewshiler da`stannin` do`regen da`wirin XVIII a`sirdin` aqiri XIX a`sirdin` baslarinda wo`mir su`rgen shayir Shabendenin` do`retpesi dep esaplaydi. Bul pikirdi B.Ma`medyazov biykarlaydi.<sup>2</sup> Son`in ala ataqli jaziwshi, a`debiyatshi B.Kerbabaevta wo`z pikirinen bas tartip, «Sayatxan Xamra» da`staninin` avtorin Shabende dep belgilewge jaramli da`liller joq degen sheshimge keledi. Bunday ha`r qiyli bag`dardag`i pikirlerdin` payda boliwina, ba`rinen de burin, da`stannin` qiziqililig`i, tartimlilig`i sebep bolg`ani dawsiz.

**I`zertlewdi`n` ti`ykarg`i ma`seleleri ha`m boljawlari.** Tiykarinan mina ma`seleler diqqat worayimizda boldi.

1.Da`stannin` kompozitsiyaliq qurilisın u`yreniw barisinda wonin` syujetin ha`m motivlik wo`zgesheliklerin basqa da`stanliq do`retpeler menen salistirip izertlew. Waqiyalardin` qa`liplesiw ha`m rawajlaniwin baqlaw arqali da`stan do`retiwdegi milliy xaliqliq usillardin` qollaniliw da`rejelerine itibar beriw, da`stan waqiyalarinin` tu`yinlerindegi ha`m sheshimlerindegi wo`zgesheliklerdi aniqlaw.

2.Da`stan qaharmanlarinin` obrazlarin ilimiy ko`z qarastan bahalaw. Wolardi tu`rlerge ajiratip u`yreniw. Basqa epikaliq ha`m lirikaliq qaharmanlardin` obrazlari menen salistiriw, tiykarg`i qaharmanlarga ja`rdemshi obrazlar ha`m wolardin` tipologiyaliq, ginetikaliq da`rejelerin aniqlaw. Bir birine qarama qarsi obrazlardi salistirmali usilda bahalaw. Obraz do`retiwdegi milliy xaliqliq usillardin` wo`zgesheliklerin belgilew ha`m tag`i basqa.

¹ Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. Предословие А.С.Мирбадалева, «Наука»,М. 1971. 9-11-бб

² Мамедязов Б. Туркменский народный дастан «Саядхан и Хемра» Автордын кандидатлык диссертациясы, Ашхабад, 1960. 4-6-бб

3. Da'stannin` ko'rkemlik o'zgesheligin u'yreniw arqali wonda milliy tilimizdin` qollaniliwina diqqat awdariw, milliy xaliqliq su`wretlew usillarinin` qollaniliw da'rejelerin belgilew, metofora, epitet, ten`ew, giperbolizm siyaqli ko'rkemlew qurallarinin` milliyligin sipatlaw, naqil-maqallar, aforizimler, aytis juwaplar, xaliq prozasinin` qollaniw imkaniyatlarin u'yreniw ha'm usilardan shig'a otirip belgili bir juwmaq islew bizin` jumisimizdin` tiyarg'i bag`darlarin quraydi.

Izertlewde qollanilatug'in usuldin' qisqasha anali'zi. Jumisti a`melge asiriwda a`debiy-fol`klorliq salistirmali usildan paydalanamiz. Za`ru`r bolg`an jag`dayda tariyxii - fol`klorliq salistirmali metodti da qollanamiz. Da'stannin` kompoziciyasi, ko'rkem tili, qosiq qurlisi, obrazlari, ko'rkemlik wo'zgeshelikleri siyaqli poetikaliiq ma'selelerdi' anali'zlew barisinda a`debi'y teori'yaliq i'zertlew ta'jri'ybeleri'ne su'yenemi`z. Da'stan ma'seleleri'ne qatnasli alimlardan' pi'ki'rleri'n u'yreni'w arqali wo'z pi'ki'rleri'mi'zdi' ti'ykarlaw, tastiqlaw, i'nterpretaciyaqliq pi'ki'rlerdi' i'li'mi'y ortaliiqqa usiniw boljawlar aytiiw si'yaqli i'li'mi'y i'mka'ni'yatimizdi basshiliqqa alamiz.

I'zertlew na'ti'yjeleri'ni'n' teoriyaliq ha'm a'meli'y a'hmi'yeti' . Da'standi u'yreniw dawaminda ju'zege kelgen i'li'mi'y na'ti'yjeler qaraqalpaq xaliq li'rikaliiq da'stanlarinin' wo'zine ta'n o'zgesheliklerin poezi'yaliq ko'z qarastan aship beriwge ken' mu'mki'nshilikler aship beredi'. «Sayatqan Xamra» da'stani misalinda uliwma qaraqalpaq mi'lli'y lirikaliiq eposlarina i'li'mi'y sipatlamalar beri'ledi'. Xaliqlar araliiq mi'lli'y-ma'deni'y qatnaslardan' tari'yxina, ko'rkem do'retpelerdi' wo'zlesti'ri'w ha'm mi'lli'y do'retpe da'rejesi'ne jetkeriw ma'seleleri' i'li'mi'y-teoriyaliq basqishtan u'yreniledi. Da'stannin' kompoziciyaqliq du'zi'li'si'n, obrazlar si'stemalarin, ko'rkemli'k wo'zgesheli'kleri'n i'li'mi'y bahalaw na'ti'yjesi'nde qaraqalpaq xaliq li'ro-eposlarin tutas halinda u'yreniw za'ru'rli'kleri'n kelti'ri'p shig'aradi. I'li'mi'y folklorliq usillarinin' qa'li'plesi'wi'ne ha'm rawajlaniwina azda bolsa o'z ta'si'rin ti'ygiziw' mu'mki'n.

Jumistin' a'meli'y a'hmi'yeti' minadan i'barat:

Jumis arnawli tu'rde ha'm ken' ko'lemde u'yreni'li'p atirg'an da'slepki' li'ro epi'kaliq da'stan bolg'anliqtan wonin' na'ti'yjeleri baslama reti'nde basqada li'rikaliq do'retpelerdi' i'li'mi'y anali'zge tartiwg'a tu'rtki' boladi. Mi'lli'y do'retiwshi'li'k i'mkaniyatlarimizdin' ko'p qirliligin ashiwg'a ja'rdem beredi'. Xalqimizdin' mi'lli'y saz ha'm so'z wo'neri'ndegi' ayriqshaliqlarin faktler menen da'li'lewge, wo'zi'mi'zdi qorshag'an wortaliqta esteti'kaliq tuyg'ilarimizdi bayitiwga, ruwhi'y za'ru'liklerimizdi qanaatlandiriwga tiykar tayarlaydi.

Jumistan alingan na'tiyjeler kitap halinda yamasa maqalalar tu'rinde, ilimiy-teoriyalıq, ilimiy-a'meliy konferenciyalardin' mag'liwmatlari da'rejesinde ja'ryalanip, uluwma bilim beriw mektep woquwshilari ushin, kolledj talabalari ushin, filologiyaliq bag'dardag'i arnawli litcey qatnasiwshilari ushin, xaliq da'stanlarin izertlewshi talabalar, magistirlar ushin ha'm uliwma a'debi'y folklorliq do'retpeler menen qizig'iwshi woqiwshilar ushin ja'rdemshi xizmetler atqariwi mu'mkin.

I'zertlew din' i'limi'y jan'alig'i .

-Da'standi basqa i'li'mi'y versi'yalar menen salistirip u'yreniw arqali mi'lli'y do'reti'wshi'li'k wo'zgesheli'kleri' aniqlandi.

-Da'standag'i waqiyalardin' baslaniw basqishlari mi'lli'y xaliqliq tu'si'ni'kleri'n' ag'iminda sintezlendi.

-Saparg'a atlaniw moti'vi'ndegi' sebepler (tu's ko'ri'w) tuwrali ha'm qaharmannin' a'kesi'nin' wo'z perzenti'ne joldas boliwi waqiyalarinin' da'rejesinde'gi' i'nterpretaciyalıq bag'darda u'yrenildi.

-Sayatxan ha'm Hamra obrazlarin u'yreni'w ayriqsha diqqat i'ti'barg'a alinip Sayatxan obrazindag'i matriarxallıq belgilerdin' sa'wlelengenligin, wonin' obrazdin' eski' syujetlerdi'n' qaldiqlari menen bayitilg'anlig'i aniqlandi.

-Da'standa so'z etiletug'in Hamra ha'm g'ayri ta'bi'yi' ku'hlerdi'n' ta'mi'ynlewshi' obrazlarg'a ha'm unamsiz xarakterdegi obrazlarg'a ti'yi'sli'

i'li'mi'y baqlawlar ju'rgi'zi'ledi', wolardin' da'stan syujetini'n' qa'li'pleski'wi'ndegi rawajlandiridag'i ahmi'yetleri' belgi'lendi'.

-Qosiq tekstleri'ndegi' poeti'kaliq wo'zgesheli'kler ha'm wolardi rawajlandiridag'i derekler aniqlanadi. Da'stannin' ti'li' xaliq ti'li' menen a'debi'y ko'rkem ti'ldi'n' sintezleni'wi na'ti'yjesi'nde qa'li'pleskenli'gi' faktlar ti'ykarinda u'yreni'ldi'.

-Da'standagi qosiq qurlisi ma'seleleri'ni'n' wo'zi'ne ta'n wo'zgesheli'kleri', buwin wo'lshemleri', redi'fli'k sipatlari, ri'fimlik u'ylesi'mli'li'kleri' mi'lli'y awizeki' ha'm jazba qosiq do'reti'wshi'li'k usillari menen salistirilip u'yrenildi'.

-Da'standa ko'rkem su'wretlew ta'jri'ybeleri' gi'perbolalar, ten'ewler, metaforalar, epitetler siyaqli bi'r qatar ko'rkemlew qurallarini'n' worni aniqlandi.

-Ha'r qiyli prozaliq ta'ri'ypler, di'ologlar, monologlar qaharmannin' woyi, naqil-maqallar, ushirma so'zler atqariwshilardin' jeke avtorlig'indag'i bayanlawlardan i'barat bolatug'inlig'i i'limi'y-a'meliy misallar menen belgi'lendi'.

-«Sayatxan Hamra» da'stani wo'zlesti'ri'lgan da'stanlar qatarinda xalqimiz wortaliginda qa'li'plesken, wo'z aldina mi'lli'y rawajlaniw jolin tapqan, mi'lli'y rawajlaniw jolin tapqan, mi'lli'y do'reti'wshi'li'k qa'bi'letlerimizdi ko'rkem poeti'kaliq da'rejege ko'tergen mi'yras ruwx'i'y mu'lki'mi'z ekenli'gi' tastiyqlandi.

Dissertatciyanin' qurami. I'li'mi'y jumistin' ko'lemi' Ki'ri'si'w, u'sh bap, segi'z paragrafti wo'z i'shi'ne qamtiytug'in ti'ykarg'i bo'li'm ha'm juwmaqtan i'barat. Jumistin' son'inda paydalanlig'an a'debi'yatlardin' di'zi'mi' berilgen. Ja'mi' 80 bet.

1-bap. «Sayatxan Xamra» da`staninda syujet ha'm kompozitsiya

Ha`r qanday ko`rkem do`retpe wo`zinin` kompozitsiyaliq wo`zgesheliklerine iye boladi. A`sirese, xaliq do`retpelerinin` du`zilisi waqiyalardin`, syujetlerdin`, motivlerdin`, epizodlardin` qollaniliw usillari jag`inan avtorlin` do`retpelerden anag`urlim pariqladi. Waqiyalardin` baslaniniw baslap qaharman ta`g`dirinin` sheshiliwine shekemgi yeki araliq do`retpege tiyisli waqiyalar menen bayitilip bariladi. Tiykarinan bulardi waqiyalardin` baslaniliw, rawajlaniliw ha`m sheshiliwi degen u`sh bo`lekke bo`liwimiz mu`mkin. Bizin` woyimizsha, da`standi usinday bag`darda u`yreniw wonin` milliylik sipatlarinin` geypara wo`zgesheliklerin ashıp beriw mu`mkinshiliklerin keltirip shig`aradi.

1.1 Da`stan waqiyalarinin` baslaniliw ha`m rawajlaniliw barisi

Da`stannin` qaraqalpaq versiyasinda waqiyalar qaharmanlardin` ma`kan jaylarin aniqlap aliwdan baslanadi. Ma`selen «Ha`zar elinin` Ga`njiqarabaq degen sha`ha`rinde yeki dos bolg`an yeken ».<sup>1</sup> Yamasa «Qa`dim a`yyemde Azerbaijan wa`layatinda Ashiq Axmet, Ashiq Mamit degen yeki dos bolg`an yeken »<sup>2</sup> dep baslanip, wolardin` wo`mirinen mag`liwmatlar beriledi. «Bular o`mirinin` ashikliq penen o`tkergen yeken . Sol sebepli Ashiq Axmet, Ashiq Mamit degen laqapti xaliq aytqan yeken» (36,255) <sup>3</sup>. Ekewi at shapqan, gu`res tutqan, atko`nshek tepken, sa`zende bolg`an, qosiq aytqan, juwap aytqan, kelinshektin` betin ashqan, qullasi du`n`yadag`i qiziq, zawqi sapa tamashani hesh qaysisi bulardan qutilg`an yemes. (14, 191)

Bunday baslaniliw qaraqalpaq xaliq da`stanlarinin` ko`pshiligine ta`n bolip, wolarda ko`binese waqiyarinin` bolatug`in worni, adamlardin` atlari ha`m wolar haqqinda qisqasha mag`liwmatlar beriledi. Bunday baslama da`stan waqiyalarin ha`reketke keltiriwshi tiykarg`i ku`sh yesaplanadi ha`m usi bayanlawlar arqali

¹ Қарақалпақ фольклоры. көп томлық. «Ғарип Ашық, Саятхан Хамира», «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1985. 191-б

² Қарақалпақ фольклоры, көп томлық. Sayatxan Ha`mira, «Илим», N.2011. 255б

³ Буннан кейин қауыстың ишинде томлардың саны хәм бети көрсетилип барылады.

da`stang`a kiriw ushin yesik ashiladi. Professor Q.Maqsatov usunday baslamalardin` tu`rkiy tilles xaliq do`retpelerinin` ko`pshiligine ta`n yekenligin ayta wotirip «Qaraqalpaq da`stanlarinin` baslaniwindag`i a`piwayiliq, xaliqtin` turmisina, tariyxina baylanisliliq, wonda diniy tu`siniklerdin` birinshi qatardan worin almawı sol poeziyanin` xaliqliq belgileri menen teren` baylanisqan»<sup>1</sup>deydi. Haqiyqatında da, da`stannin` baslaniwında milliylik wo`zgeshelik a`dewir ko`zge taslanip turadi. Alip qarayıq, da`stannin` wo`zbekshe versiyasında Ashiq-Axmed penen Ashiq-Muxammed bir-birine jaqin ag`ayın adamlar bolip ta`riypleniwi ha`m wolardin` sa`zendeshilik wo`neri haqqında so`z bolmaydı². Tu`rkmenshe versiyasında da «ashiq» degen so`z qollanilmaydı ha`m wolardin` biri patsha bolsa (Axmet) biri wa`zir (Maxmit) bolip bayanlanadı<sup>3</sup>. Bulardin` barlig`ida da`stanlarga ta`n da`stu`riy baslamalar boliwına qaramastan ha`r qaysisi wo`z aldına milliy wo`zgesheliklerge beyimlesken halda ta`riyplenedi. Qaraqalpaq versiyalarındag`i yeki dos ha`m wolardin` ashıq dep atalıwi ha`m wol so`zge xaliqliq tu`sinik beriliwi, wolardin` shoqlig`i wo`mirdegi worinlari milliy xaliq da`stanlari menen baylanistiriwlari milliy ko`z qarastan a`hmiyetli.

Birinshiden, bunda wo`z-ara dosliq qatnaslar itibarg`a alinsa, ekinshiden ashıq so`zinin` ayırıqsha belgileniwi ha`m u`shinshiden baqsishiliq wo`nerinin` basqada toy tamasha, ba`zimlerdin` qatarında aytiliwi bolip tabiladi. Atababalarimizdin` ku`ndelikli turmisında toy-tamashalar jiraw-baqsılardin` qatnasiwisiz wo`tkerilmegeni derlik. Wolar ha`r qanday toydin` sa`n-saltanatı bolg`an. N. Da`wqaraevtin` belgilep wo`tkenindey «Bir qatar Worta Aziya xalıqları baqsı dep awiriw adamlardı yemleytug`in, qosıq aytıp a`rwaq shaqirıp woynaytug`in shamanlardı (porxanlardı) aytadı». Usig`an qarag`anda baqsı so`zinin` shig`is da`regi usı porxanshiliq ka`sibi menen baylanisli bolg`an bolsa kerek sebebi, wonin` tiykarında arnawlı aytım so`zler menen ha`m keskin tan`qalarlıq ha`reketler menen yemlewdin` usılları ja`mlesken. Yel xalıqtin` ko`zine tu`sken aytqış - sa`zende baqsılar da a`rwaqlı adamlar yesaplang`an ha`m wolar

¹ Мақсетов Қ.М. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы Т. 1965, 136-б

¹ Саед ва Хамро. «Фан»,Т. 1964. 14-б

³ Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. «Наука», М. 1971. 112-б

wo`zleri iqlas qoyg`an wortaliqtag`i adamlardin` keypiyatini ko`tiriwge, ruwhiy ku`sh beriwge asa qa`biliyetli bolg`an.¹ Demek «baqsi» termini shamanizm menen baylanista payda bolip, son`inan wol sol «yemlew» xizmetinin` belgili bir mazmunlarin wo`z ishine qamtig`an ka`sip-wo`ner termini retinde qa`liplesken boliwi mu`mkin.² Bul wo`z aldina lingvo-tariyxiy-fol`klorliq izertlewdi talap etetug`in ma`sele. Usi terminge baylanisli aytilatug`in «ashiq» so`zi bizdi bir qansha qiziqtiradi. Liro-romantikaliq da`stanlarimizdin` ko`pshiliginde derlik qaharmannin` atina usi metofora qollaniladi. Misali: Ashiq Axmet, Ashiq Mamit, Ashiq Na`jep, Ashiq Xamra, G`a`rip ashik ha`m t.b.

A`sirese, qaraqalpaq liro-eposlarinda bul so`zdin` basqa milliy lirikaliq da`stanlarga qarag`anda ko`birek qollaniw tendentsiyasi seziledi. Biraq, wolardin` mazmunlarinin` basim bo`legi ashikliq (su`yiw, qumartiw) ma`nisinde paydalanadi. Haslinda ashik (ashug) so`zi arab so`zi bolip «su`yiw» tu`sinigin an`latqani menen, Kavkaz xaliqlari wortalig`inda haqiqiy do`retiwshi wo`ner iyelerin usilay ataydi.<sup>3</sup> Ashikliq sinkretik, yag`niy qospali bir wo`ner bolip wonda do`retiwshi wo`zi qosiq jazip, woni muzika a`spablari ja`rdeminde ta`sirshen` qilip atqarg`an. Demek ashik jeke wo`zinde shayirliq, nama do`retiwshilik (melodist, kompozitor-F.A.) atqariwshi siyaqli qa`biletlerdi ja`mlestirgen.⁴ Yeger biz da`stan qaharmanlarinin` ha`reketlerine na`zer salip qarasaq, wonda wolardin` da wo`zleri do`retiwshi ha`m atqariwshi ekenligine iqrar bolamiz. Wolardin` (ashiklardin`) qay qaysisida qolina duwtar alip, nama shalip, sol waqitta bolip atirg`an talapqa za`ru`rli bolg`an so`zlerden qosiq jaratip ha`m woni ka`mine keltirip atqariwshilar xizmetlerin birdey worinlaydi. Usig`an qarag`anda «ashik» so`zini` bizin` milliy tilimizge sin`isiwi de usi ka`sip-wo`ner ati menen baylanisli bolg`an boliwi kerek. «Sayatxan Xamra» da`staninin` baslaniwindag`i biz belgilep wo`tken ha`m basqada milliy lirikaliq

¹ Бул ҳаққында толығырақ мағлыұматларды қаран: Дәўқараев Н шығармаларының толық жыйнағы 2-том «Қарақалпақстан» баспасы, Н., 1977. 99-100-бб. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1988. 126-128-бб. Максетов К.М. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. «Қарақалпақстан», Н.1992, 308-312 бб

² Рузимбаев С, Эшчонова Г. «Ошиқ» туркими достонларининг Хоразм версиялари. Ошиқнома. «Хорезм» Урганч. 2006. 6-б

³ Рузимбаев С.Эшчонова Г. Корсетилген китап, 6-б

⁴ Хотамов Н. Саримсоков Б. Адабиетшунослик терминлари русча-узбекча изохли луғати. «Уқитувчи» Т.1983. 40-41-бб

da`stanlarimizg`a ta`n bolg`an baslamalardin` mazmuni bul so`zdin` ko`birek ishqı tuyg`ıların an`latiwshi so`z yemes, al, wo`ner-ka`sipke tiyisli so`z yekenligin tastiyoqlaydi.¹ Biraq, usi yeki tu`siniktin` aralarında wo`z-ara ishki uqsasliqlardin` barlig`i ha`m ashiqliq da`stanlardi ashiqlar g`ana atqara alatug`inlig`i jag`inan wolardi wo`z-ara u`ylesimliligın sezeniwde qiyin yemes. Solay yetip, qaraqalpaq xaliq da`stanlarındag`i «ashiq» so`zi ha`r yeki ma`ni ushında qollanilg`an dep ayta alamiz.

«Sayatxan Xamra» da`staninin` baslanıwında perzentsizlik motivi tilge alinadi. «Bulardin` ekkisinin`de ul qizi joq, biyperzent yedi ». (36-255), «Wolar qiriq jasqa keldi. Biraq hesh qaysisi perzent ko`re almadi» (14, 191) Bul jerde ga`p yeki dos Ashiq Axmet penen Ashiq Mamit tuwralı aytilip, ko`pshilik da`stanlarg`a ta`n bolg`an da`stu`rli syujettin` bul da`stannanda worin alg`anlig`in ko`remiz. Perzentsiz atalar jasi jetkennen keyin perzent dag`ına tu`sip wo`zlerine ilahiy ku`shlerden perzent tilew da`stu`ri qaraqalpaqlardin` «Alpamis», «Qoblan», «Sha`riyar», «Ma`spatsha», «Go`rug`li», «Hu`rliqa Xamra», «Shiyrin-Sheker», «Bozug`lan», «Jahansha», «Ziynep Altingu`l» ha`m t.b. bir qatar da`stanlarda ushırasadi. Bul motivlesken syujetler du`n`ya ju`zilik ko`lemdegi epikalıq do`retpelerden worin alg`an ko`shpeli syujetlerdin` yen` jiyi qollanilatug`in tu`rine aylan`an. Ma`selen «Bibliya»dag`i Avraam ha`m Saranin` perzentsiz boliwi.² Bunnan 2500 jıllar burin do`regen «Mahabharat» ha`m «Ramayana» siyaqli hind eposlarındag`i perzentsiz atalar<sup>3</sup>, oguzlardin` «Bamsi Beyrek» eposi⁴, ullı shayırlardin` Hamsasınan worin alg`an da`stanlar<sup>5</sup> ha`m t.b. atap wo`tiwimiz mu`mkin. A`sirese, bul motivtin` Worta Aziya xaliqlari wortasında ken` qollaniliwi ha`m ha`r bir eposta wo`zinshe transformatsiyalaniwi ayriqsha qizig`iwshiliq tuwdıradi.

¹ Жирмуниский В.М «ашуг» созин сазенде косыкшы (певец-ашуг) манисинде колланган. Караныз. Жирмуновский В.М.Тюркский героический эпос «Наука», Л. 1974. 308-бет

² Жирмуниский В.М. Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос ГИХЛ.М. 1947. 79-б

³ Рамаяна. Кадимий Хинд эпосы. Тошкент. 1978. 24-бет. Ильин.Г.Ф. Странное индийское сказание о героях древности «Махабхарата» М. 1958. 16-б

⁴ Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод академика Бартольда «АН СССР», М.-Л. 1962. 32-б

⁵ Маллаев.Н.М. Узбек адабиети тарихи . «Укитувчи», Т. 1965. 470-548-бб

«Sayatxan Xamra» daʼstanidan worin algʻan perzentsizlik motivi tekstte juʼda qisqa raʼwishte bayan yetilgeni menen, woninʼ milliy doʻretiwshilik daʼstuʼrlerimizge ilayiq bolgʻan woʻzgesheliklari menen yengizilgenligin koʻremiz. Haʼr qanday daʼstanninʼ baslangʻish basqishida songʻi bolip woʻtetugʻin waqiyalargʻa tiykar tayarlanadi. Wol jaʼmiyet wortaligʻininʼ zaʼruʼrligin woʻz mazmunina qamtigʻan halda wogʻan burinnan tayar motivlerdi qollaniwgʻa imkaniyat tuwdiradi. Daʼstanninʼ milliy versiyasida usi jagʻdaylar qatanʼ itibargʻa alingʻan dep yesaplaymiz. Al, sol motivke zaʼruʼrlik joq jerde wol qollanilmaydi. Maʼselen daʼstanninʼ woʻzbekshe versiyasida «Ikkisi bir biriga yaqin qarindosh yedi . Ularning xotini homilali erdi. Bir kechada ikkisi ham farzantli bwldi» (Saed va Hamro 1964. 14-bet) dep bayan yetilgen . Daʼstanninʼ tuʼrkmenshe versiyasida da usigʻan uqsas bayanlawlar saʼwlelengen. Alip qarayiq «Guʼnlerden bir gun Axmet xaninʼ bir ogʻli boldi. Andan sonʼ bir gun vezirin hem gizi boldi» (Xurlixga i Xemra, Sayad i Xemra 1971. 112-bet). Bulardagʻi qaharmanlar shigʻisi jagʻinan biri jaqin agʻayinler bolsa, biri xan menen woninʼ waʼziri sipatinda soʻz yetiledi . Daʼstanninʼ qaraqalpaq variantlarinda wolar yeki dos dep berilgen. Usi biz keltirip woʻtken kishkene gʻana misallardinʼ woʻzinde aq haʼr millettinʼ woʻzine jaqin bolgʻan daʼstuʼrli doʻretiwshilik usillari paydalanilgʻan. Aʼlbette, biz bulardi menshiklengen motivler dep bahalamaqshi yemespiz . Biraq basim taʼrepi menen milliy turmisliq shaʼrayatlargʻa ilayiqlastirilgʻanligʻin atap woʻtpekshimiz. Maʼselen, daʼstanninʼ qaraqalpaq variantinda yeki dostinʼ quda tuʼsiwi haqqinda soʻz boladi haʼm perzentsizlik motivininʼ epikaliq naʼtiyjelerin taʼmiynleydi. «Aʼy, Seydaxmet dostim, birewimiz ulli, birewimiz qizli bola gʻoysaq, ekewimiz quda bolayiq. Qartaygʻan wagʻimizda bir-birewimizdi sagʻinip, qatnasip turamiz. Yeger ekewimizde qizli bola gʻoysaq, bir adamninʼ yeki balasina bereyik. Yeger ekewimizde ulli bola gʻoysaq, bir adamninʼ yeki qizin ullarimizgʻa alayiq»-dep ekewi niyet qiladi. (14-t. 1985, 191-bet)

Bul xaliqliq tuʼsinikte dosliqti ardaqlawdinʼ aʼmeliy ilaʼjlari saʼwlelengenligi menen birge «Adamninʼ niyeti joldasi» degen naqilgʻa

su`yenetug`in iqlas tuyg`ilari ja`mlesken. Yag`niy, «kim shin kewil menen niyet yetse, wonin` orinlaniwi sha`rt» degen milliy ko`z qarasqa tiykarlang`an ug`imnin` epikaliq bayanlaniwin baqlaymiz. Haqiqatinda da, wolar usi haq niyetleri na`tiyjesinde birewi ulli, birewi qizli boladi. Da`stannin` basqa variantinda ko`pshilik da`stanlarda so`z etiletug`in «an`g`a shig`iw» waqiyalari qollaniladi. Yeki dos tog`ay, tawda an` awlap ju`rgende aldinan buwaz kiyik shig`ip, wo`zlerinin` perzentsiz ekenlikleri yadina tu`sip woni atiwg`a ko`z qiymaydi ha`m bir-birine aqti-payman etisip «Birimizdin` ulimiz, birimizdin` qizimiz bolsa quda bolayiq» (36-t. 2011., 255-bet) dep wo`z-ara kelisimge keledi. Bunday syujet do`retiwshi motivler «G`a`rip ashig», «Tayir-Zuhra» da`stanlarinan da worin alg`an.<sup>1</sup> Bul totemlik tu`siniklerdin` epikaliq na`tiyjeleri bolip tabiladi. Usilarg`a tiykarlana wotirip biz qaraqalpaq xaliq da`stani «Sayatxan Xamra» nin` mazmuninda sa`wlelengen ha`m waqiyalardi baslawshi harakterge iye bolg`an yeski motiv izlerin ko`remiz. Perzentsizlik motivinin` shig`is derekleri obshinaliq (alg`ashqi) da`wirdin` idirap, patriarxal` ruwliq da`wirdin` baslaniwi menen ju`zege kelgen ja`miyetlik talaplarg`a tuwra keledi.² Bul yeski motiv da`stannin` baslaniwi ushin za`ru`r bolg`anliqtan wol a`dewir wo`zgeriske ushirag`an halda paydalanilg`an. Sebebi bolajaq qaharman Xamranin` tuwiliwi bir tirnaqqa zar bolip ju`rgen ata-analardin` niyetin, ka`sip-ka`rin a`melge asiriwshi birden-bir dawamshi ku`sh yesaplanadi . Da`stannin` barliq versiyalarinda da Xamranin` tuwiliwi menen waqiyalar izbe-iz bayanlanip bariladi. Wog`an atastirilg`an qizdin` tuwiliwi. Mektepte birge woqiwi, ta`g`dirlerinin` bir birleri menen baylanisli yekenligin tu`sinip jetkenge shekemgi araliq da`stannin` barliq versiyalarinda da qisqa bayan yetiledi . Xamranin` Sa`rbinazg`a (Sa`lbiniyaz, Sa`rbiniyaz...) u`yleniwine de aytarliqtay diqqat awdarilmag`an. Biraq, wolardin` yesesine Xamranin` Sayatxandi tu`sinde ko`riwi ha`m wog`an g`aybana ashig bolip saparg`a atlaniwi da`stannin` baslaniw basqishlarindag`i yen` elewli syujetlerdin` biri bolip tabiladi. Xamra tu`sinde

¹ Караныз. Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. 31-бет

² Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М.1957. 7-6

ko`rgen qizg`a qolin sozg`anda wol qolin qag`ip jiberedi (usi detal` qaraqalpaq versiyalarinda turaqli saqlang`an). So`ytip qiz o`zinin` kim yekenligin , qay jerde jasaytug`inlig`in aytip ko`zden g`ayip boladi. (14-t. 192-bet. 36-t. 255-bet) Da`stannin` wo`zbekshe ha`m tu`rkmentshe versiyalarinda kamalina jetip, u`ylenip jumislarin pitkerge Xamra ko`pti ko`rgen sawdagerden «Yendi menin` ne kemisim bar?» dep soraydi. Sonda sawdager wog`an «Qizilalma sha`ha`rinde Ma`mmetxannin` Sayatxan degen bir qizi bar yeken ... Yeger soni ha`m ala bilsen` hesh bir kemisin` bolmas» dep juwap beredi. (1971. 112-113-betler, 1963. 15-bet). Bunda tu`sinde ko`rip ashiq boliw menen birge sawdagerdin` aytqani menen ashiq boliw motivleri bir maqset ushin - Xamranin` yarin izlew saparnia atlaniw ushin qollanilg`an turmisliq motivler bolip tabiladi. Su`ygen yarin tu`sinde ko`rip wog`an ashiq boliw motivi wo`zbek, tu`rkmen, qaraqalpaq xaliq da`stanlarinin` ko`pshiliginde ushirasadi. Ma`selen «Ku`ntug`mish», «Orzigul», «Gorug`li» tsiklindegi da`stanlarda<sup>1</sup>, «Qirq qiz», «Er Ziywar», «Ma`spatsha» da`stanlarinda, «La`yli Ma`jnun», «Taxir-Zuhra», «Farhad Shiyarin» siyaqli du`n`ya ju`zine ma`lim lirikaliq do`retpeledegı waqiyalardin` barlig`ida suliwdi tu`sinde ko`rip og`an ashiq boliwdan ha`m woni izlep saparg`a atlaniwdan baslanadi. Bul da`stu`rli usil ha`r qiyli do`retpede ha`r qiyli bayanlang`an menen tu`p-da`regi bir tu`stin` qu`direti haqqindag`i xaliqliq tu`siniklerge barip taqaladi. «Xaliq ertekleri ha`m da`stanlarindag`i tu`s ko`riw waqiyalari tek a`ytewir wo`tkinshi yamasa mag`ana ma`nissiz halat yemes. Adam ruwhiyatinin` bir bo`legi bolg`anda ha`m yen` za`ru`r bo`legi insannin` ishki du`n`yasinin` timsali sipatinda payda boladi. Tu`s adamnin` wo`tmishin ha`m keleshegindegi (bolg`an ha`m bolatug`in waqiyalardi) yeskertedi, umitilg`an keshirmelerdi qaytaldan yeske saladı. Ruwxıy awhalinin` qanday jag`daydalig`inan derek beredi. Adam ruwxıy du`n`yasi wog`ada shiyelenisken awir, sirli tuyg`ılardan ibarat yekenligin ko`rsetedi».²

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный эпос.. ГИХЛ. М. 1947. 135-149 бб

² Жаббар Эшонхул Фольклор. Образ ва талкин .«Насаф», Карши. 1999. 111-112-бб

Da`standag`i Xamra menen Sayatxannin` birin-biri bir waqitta tu`slerinde ko`rip bir-birine ashiq boliwi olardin` keleshektegi ta`g`dirlerine ku`shli wo`zgerisler jasaydi. Yag`niy wolar bir-birin ko`riw, sag`iniw zardaplari menen wo`mir keshiredi. Waqtin, iqlasin, wo`nerin, ku`shin, jigerin usi ko`rgen tu`slerin a`melge asiriw ushin sariplaydi. Qaraqalpaq baqsilari da`stannin` mazmunin tu`s motivin engizgende wonin` usinday o`zgesheliklerin yesapqa alg`an bolsa kerek. Sebebi, wol, wog`ada turaqlasqan ha`m sirli ta`repleri menen waqiyalardin` tartimlilig`in, qiziqililig`in ta`miyinleytug`in o`zgeshelikleri menen de daralanip turadi. Da`stanlardag`i ha`mde yerteklerdegi simvollar ha`m tu`slerdi joriw milliy woylaw da`rejesin aniqlaw ushin wog`ada a`hmiyetli. Sebebi, bul simvollarda milliy sanamizg`a ta`n, milletin` do`retiwshilik, fantastikalig, qiyallaw qa`bileti bekkem wornalasqanliqtan, bul simvollardi u`yreniw xaliqtin` ruwhiy tariyxin, ruwhiy du`n`yasin u`yreniwge alip keledi.¹ «Qaraqalpaqlardin` «Sayatxan Xamra» da`stanindag`i bunday baslama da usinday ta`jriybelerge su`yengen halda waqiyalardi milliylikte jaqinlastiriw printsipi tiykarinda qa`liplesken.

Da`stanlarda a`dette, qaharman saparg`a atlanardan aldin ata-analarinan ruxsat alip, jaqin adamlari menen xoshlasip ketiwdi u`rdiske aylandirg`an. Bul da`stu`r a`dep-ikramliq normasi ko`z qarasinan qabil yetilgen milliy wo`zgesheliklerimizdin` bir jaqsi pa`ziyleti sipatinda qaraliwi tiyis. Bul da`stu`rdin` tiykarinda patriarxal` uriwshiliq du`ziminin` talaplarin sa`wlendiretug`in ta`repleri basim. Perzenttin` saparinin` sa`tli boliwi, sol perzenttin` atasinin` pa`tiyasi menen baylanisli bolg`an. Xamra atasinin`, anasinin` hayali Sa`rbnazdin` sonsha qarsiliqlarina qaramay, wolardin` ruxsatin aliwg`a yerisedi (36-t. 256-259-betler). Basqa bir variantta bunday ruxsat aliw da`stu`rine ma`ni berilmey tek Xamranin` saparg`a shig`ip ketiwine Sa`rbnazdin` qarsi boliwi menen sheklenedi. (14-t. 192-195-betler) Da`stannin` tu`rkmenshe ha`m wo`zbek variantlarinda da ketermen bolg`an qaharmannin` ata-anasi menen xoshlasiw motivi ju`da` qisqa ta`rizde bayan etilip, tiykarg`i

¹ Жаббор Эшонкул., сонда 116-б.

qarsiliq Sa`rbiniyaz ta`repiyen islengen (u`stine qara kiyip, Xamra ju`retug`in jolg`a keselep shalqasina jatip aliwi) ilajlar heshqanday payda bermegennen keyin, wog`an ruxsatin berip jiberedi. Da`stannin` Juman baqsi variantinda bul epizod joqarida belgilep wo`tkenimizdey a`dewir ken`irek basqa da xoshlasiw motivlerinin` talaplarina say ra`wishte bayan yetiledi . Bunda perzentin` atasina, wo`z jaqin-juwiqlarina bolg`an milliy ta`rbiyalik qatnaslardin` na`tiyjelerin baqlawimiz mu`mkin.

Tutas alg`anda «Sayatxan Xamra» da`staninin` baslang`ish basqishlarinda so`z etiletug`in syujetler, motivler, epizodlar da`standi mazmunliq jaqtan ta`miyinlewge, woni rawajlandiriwg`a waqiyalardin` shiyelenisiwin, sheshimlerin tabiwg`a tiykar bola alatug`in, basli ta`repi milliy xaliqliq tu`siniklerden ibarat bolg`an da`stan do`retiw usillarinin` jiyi qollanilatug`inlig`in baqlay alamiz.

«Sayatxan Xamra» da`stani waqiyalarinin` qa`liplesiwi Xamranin` tu`sinde ko`rgen su`yikli yarin izlew sapari menen baslanadi. Yag`niy, ashiqtin` jolinda qanday qiyinshiliqlar ku`tip turg`anlig`i, wolardi jen`iw ushin islengen ilajlar haqqinda so`z boladi. Biz basqa da`stanlarda ushirasatug`in tan` qalarliq tosquinliqlardi, da`w, a`jdarhalar aldinan shig`atug`in halatlardi bul da`standa ko`re almaymiz. Ashiqtin` sapari lirikaliq da`stanlarga` harakterli bolg`an intim tuyg`ilardin` ja`rdeminde dawam yetiledi . Ma`selen, perzenti menen birge wog`an qalin`liq islep baratirg`an Ashiq Axmet yelinen alislag`annan keyin, yel sag`inishina bo`lenip «qolina duwtarin alip, ha`r tu`rli muqamg`a nama shertip, ba`lent tawdin` u`stinde yesken samalg`a sazin qosip bir g`a`zzel aytadi» (36-t. 259-bet) Wonda alista qalg`an yel -jurtina, adamlarina, da`r`ya, ko`llerine bolg`an sag`inishlari ta`riyplenedi. Qaharmanlardin` jollarinda ba`lent-ba`lent tawlar ushirasadi. Jolawshilar ko`birek usinday jag`daylardan qa`wip-qa`terge tu`sedi.

Men netermen dadim jetpes,
Heshkim nalishim esitpes,
U`stimizden duman ketpes,

Ko`p dumanli ba`lent tawlar.

A`jel paymanimiz tolsa,

Ashilg`anda gu`lim solsa,

Fosh jigitler munda o`lse,

Rehmin kelmes ba`lent tawlar. (36-t. 259-bet)

Bunday «qarsiliqlardi» ta`n aliw sezimleri ashikliq da`stanlari ushin wog`ada harakterli. Sebebi wolar a`dettegidey is-ha`reket qarsiliqlaridan ko`re sezim-tuyg`ilar qarsiliqlarina ko`birek dus boladi ha`m wolar u`stinen jen`iske yerisiw ashliqlar ushin norma yesaplanadi . Da`stannin` barliq versiyalarinda usi printsip saqlang`an. Qahramanliq da`stanlardag`iday fizikaliq ku`shler yemes, al ruwhiy ku`shler aqil, wo`ner, sheberlik ku`shleri basli a`hmiyetke iye boladi.

Sayatxannin` Xamra menen tanisiwi da`stan waqiyalarinin` rawajlaniw basqishina wo`tkenligin ko`rsetedi. Birin-biri tu`sinde ko`rgen ashliq-mashliqlar wo`zlerin wo`zleri wo`z ko`zleri menen ko`rgen waqitlarda biyhush, halg`a tu`sip, yes-tu`slerinen ayirilip qaladi. Usig`an shekemgi araliqta, Ashliq Axmet penen perzenti Xamranin` bir-birine wo`pkelesiw motivi worin alg`an. Bul motiv wo`zbek ha`m tu`rkmen versiyalarinda so`z etilmeydi. Ma`selen a`kesi Xamrani Sayatxannin` wo`tinishi menen balasin bag`qa shaqiriw epizodi, «Sayatxan bag`dadi bag`da» degen qosiq penen, Xamra atasinan Sayatxannin` jamalin ta`riyplep beriwin wo`tinish yetiwi «Sayattin`» qosig`i menen Xamranin` a`kesine giyne qilg`ani «Ga`rdan uzatipsan` yar almasina» qosig`i menen bayan yetiledi. Xamra a`kesinin` qiliqlarina narazi bolip yeline qaytip baratirg`anda wolardi ko`shkide wotirg`an Sayatxan ko`rip ka`nizlerin jiberip izine qaytaradi ha`m qasina aldiradi. Gilen` qizlardi aldina shig`arip meni tanirmeken, tanimas pa yeken degen woyda jasiriniw turadi. Xamra kelip Sayatxandi taba almay «Menin` yarim ko`rinbes» degen qosiqti aytadi. (2011. 267-bet) Bul jag`day ha`m milliy talaplarg`a ilayiq qa`liplesken da`stan syujetlerinin` jeke wo`zgesheliklerin ko`rsetedi. Kim ta`repinen islense de yersi qiliqlarg`a naraziliq

tuyg`isin bildiriw ha`r kimnin` waziypasi. Da`stannin` qaraqalpaq variantindag`i Ashiq Axmettin` wo`zinin` jasina ilayiq yemes qiliqlari ushin «jazalaniwi» tiyis epizodlar duris sa`wlelengen ha`m wo`z sheshimlerine iye bolg`an. Bular da`stang`a yengizilgen a`piwayi, yelespesiz, jol-jo`nekey epizodlar yemes, wol turmisliq mazmuni bar, na`tiyjeleri bar, sheshimleri bar toliq mag`anadag`i waqiyaliq detal`lar bolip tabiladi.

Da`stannin` qaraqalpaq versiyasinda so`z etiletug`in qaharmannin` u`yleniw saparina shig`iw motivleri, ata-ananin` a`sirese, hayali Sa`rbinazdin` bul saparg`a shig`iwg`a qarsiliq ko`rsetiwi Ashiq Axmettin` balasi menen saparg`a birge atlaniwi, jol saparindag`i waqiyalardin` wo`zinshe sa`wleleniwi, ma`nzilge jetkennen keyingi syujetlik jelislerdin` dawami basqa versiyalarda so`z etiletug`in waqiyalarg`a sibaylas halinda ku`shli milliy wo`zgesheliklerine iye yekenligin de ko`rsetedi.

Da`stannin` kompozitsiyaliq du`zilisinin` tiykari bolg`an waqiyalardin` qa`liplesiw ha`m rawajlaniw basqishlari xaliqliq do`retiwshilik usillari menen bayitilg`an yerteden kiyatirg`an da`stu`rli syujetler menen motivlerdi wo`z mazmunlarina sin`dirip alg`an (a`lbette, wo`zlestirilgen usilda) ha`m jeke rawajlaniw bag`dari menen kompozitsiyaliq pu`tinlikti saqlap turg`an milliy wo`zgeshelikleri menen ko`zge tu`sedi.

1. 2. Da`stan versiyalarinin` syujetlik o`zgeshelikleri ha`m motivler

«Sayatxan-Xamra» da`stanindag`i waqiyalardin` sheshiliwin ta`miyinleytug`in syujetler, epizodlar, motivler do`retpenin` pu`tin basli mazmunin juwmaqlawshi xarakterge iye boladi. Bul waqiyalarg`a shekemgi bolg`an qarama-qarsiliqlar kem-kemnen ku`sheyip wo`zlerinin` aniq na`tiyjelerin sa`wlelendiriwge shekem ko`teriledi. Ma`selen, Xamra Sayatxan menen wonin` bag`inda ushirasqannan keyin wol jerde a`dewir waqit irkilip qaliwi, su`ygen yari menen, won`ashada ayshi-ishrette wo`mir keshiriwi, ha`r qiyli bag` seyilleri qaharmanlardin` maqsetlerine jetiw jolindag`i ha`reketlerin qa`liplestiriwge ha`m bekkemlewge ja`rdem beredi. Yag`niy, wolar bir-birine qosiliwg`a, yel -jurtina

qaytip toy-tamashalarin wo`tkeriwge kirisedi. Wolardin` ra`smiy tu`rde qosiliwi an`sat bolmaydi. Yen` sheshiwshi qiyinshiliqlardi baslarinan keshiriwge tuwra keledi. Yag`niy, waqiyalardin` keskinlesiw wo`zinin` yen` joqarg`i shegine jetedi. Da`standag`i Sayatxannin` a`kesi Mamatxan (Ma`mmetxan) qizinin` ne menen shug`illanip ju`rgeninen xabarsiz boladi. Qizinin` «qilmisli» ha`reketlerin birewler arqali bilgennen keyin, bunday qolaysiz islerdin` aldini aliwg`a barinsha ha`reket yetedi. Da`stannin` qaraqalpaq versiyasinda bul syujettin` worayinda Mamatxannin` wo`zi turadi ha`m qizinin` izinen bir wo`zi (variantlarda 40 a`sker menen) quwadi.

Sayatxannin` wo`z jurtinan shig`iwi qaraqalpaq variantlarinda ha`r qiyli o`zgesheliklerge iye. Birinde Sayatxan «Atasinin` seyisxanasinan yeki jorg`ani keltirip, tilladan yegerlep, ushig`adan terliklep, yekkisine yeki g`ali qorjin qizil tilla`ni bo`kterip, birisine wo`zi minip, birisine Ha`mirajandi mindirip, u`sh ju`z altmish qizlarg`a juwap berip» (14. 224-225-betler) jolg`a tu`sedi. Bunda eli-jurti menen xoshlasiw tu`rindegi sinsiwg`a wog`ada jaqin ishki tuyg`ilar sa`wlelenedi:

Qizil sha`nda`n gu`l woradim belime,
Ashiq boldim yardin` shiyrin tiline,
Sapar ettim xan Ha`mirenin` eline,
Juwap bershi qizlar ketmeli boldim.

Bag`i-bostanimnan keship baraman,
Ayraliq arag`a tu`ship baraman,
Ishqi otina ku`yip-pisip baraman,
Juwap ber pa`riyler ketmeli boldim . . . (14. 225-bet)

delinse, wonin` basqa variantinda Xamra wo`zinin` eli-jurtin sag`ing`anin aytip birge ketiwdi wo`tinish yetedi.

Ha`mira ko`n`li seni alip ketmeli,
Anda barip birge ishret etmeli,
Ju`rin` birge, yarim, elge keteli,
Endi o`z jurtima ketmeli boldim (2011. 274-bet)

Bug`an juwap retinde Sayatxan «Sizin` elde neler bar?» degen ma`nide sorawlar berip, Xamra wog`an juwaplar qaytarip yag`li-ba`ha`r aytisadi. Aqirinda, Xamranin` bergen juwaplarına kewli tolg`annan keyin, birge ketiwge qayil boladi ha`m «Sayatxan pa`riy atasına Banu degen ka`niyzin jiberip, at-jaraq, a`spabi menen yeki at aldiradi. At-jaraq aslahaların ko`rip Xamranin` waqti xosh bolip . . . Sayatxan pa`riy won tu`yege g`a`ziynelerin ju`klep, qimbat bahali mallarg`a u`stin toltirip, Sayatxan da u`stine yerkek lipasin kiyip, attin` u`stine minip, nayza, qilish, jay uris aslahaların beline ba`nt yetip, tu`yelerdi jetelep, Xamrajandi janına alıp, keshletip jolg`a rawana boldılar.» (2011. 275-bet) Ko`rinip turg`anday, bul variantta qizdin` uzatiliwına baylanisli u`rip-a`det, da`stu`rlerinin` izleri bayqaladi. Degen menen, milliy da`stu`rlerdin` «buziliwi da», basqasha tu`s alıp ta`riypleniwide ko`birek ushirasadi. A`dette, lirikaliq ruhtag`i da`stanlarda qiz benen jigit bala waqitlarınan baslap aq, ha`tteki, tuwilmaslarınan burin aq bir-birine atastirilip qoyilg`an boladi. Son` wolardın` ta`g`dirleri ayra tu`sip birin-biri izlew menen waqiya rawajlanıp bara beredi. Al bul da`standa usi baslama saqlang`anı menen waqiyalardin` jelisi qaharmanlardin` tu`s ko`riw motivi menen dawam yetedi. Qizdin` ata-anasinin` bolajaq ku`yewi haqqında uliwma xabar bolmaydi. Tek qiz sebepshi bolg`annan keyin barıp, bul sir ashiladi. Bunday jag`dayda ata-ananın` g`a`zebi artatug`ını, qizinin` ha`reketlerine qarsi turatug`inlig`i ta`biyg`iy. Mamatxanda sonday jag`dayg`a tu`sedi ha`m konfliktti ku`sheytiwshi ku`shke aylanadi. Wol qizinin` biytanis, a`lle birew menen qashıp ketkenine qatti qa`ha`ri keledi ha`m qizin alıp qaliw ushin, ayipkerlerdi jazalaw ushin bar mu`mkinshiliklerin wortag`a saladı. Bul waqiyalardin` sheshimi da`stannin` qaraqalpaq versiyasında Mametxannin` qizin bir wo`zi quwıp ketiwi menen bayan yetiledi . ( 14. 227-bet) Al yekinshi variantında Ma`metxan qizin qiriq a`sker menen birgelikte quwıp ketedi. A`lbette, bul worında da`standı atqariwshi baqsılardin` jeke bayanlaw usillari basshiliqqa aling`an. Degen menen, batirlardin` yamasa jawlardan kek aliwshi qaharmanlardin` saparg`a bir wo`zinin` atlaniwi yeski motivlerdin` biri sipatında ko`plegen milliy da`stanlarmızdin` mazmunlarınan worin alg`an. Qaraqalpaq

qaharmanliq da`stanlarinda batirdin` qasinda qiriq jigittin` («Qoblan») yaki bolmasa qiriq qizdin` («Qiriq qiz») ju`riwi u`yrenshikli da`stu`r. Demek, qaraqalpaq baqsilari syujet tan`law ma`selesinde wo`zlerinshe da`stu`rli motivlerdi paydalang`an halda is alip barg`an dep yesaplaymiz. Qala berse, «Qashqinlardin`» izinen ko`p sandag`i a`skerler toparinin` jiberiliwide turmisliq haqiyqatliqqa tuwra kele bermeydi. Bizin` ushin yen` baslisi «Qashqinlardi quwiw» motivinin` saqlaniwi bolip tabiladi. Da`stannin` tu`rkmenshe variantinda da bul syujet saqlang`an ha`m ken`irek su`wretlengen. Ma`metxan qizin qaytarip a`keliw ushin Ma`metsu`yin sa`rdardin` qasina qiriq jigitti qoyip ha`m bes ju`z no`kerdi jiberedi (71. 162-bet) Wo`zbekshe versiyasinda bolsa qaship baratirg`an Xamra menen Sayatxannin` izinen 4000 la`shker jiberedi. (64. 126-bet) Qanday jag`dayda da, qashqinlardi quwiw waqiyasi da`standag`i konfliktlik jag`daylardin` shiyeleniskenligin an`latatug`in wo`zgeshelikleri menen ko`rinedi.

Da`stan waqiyalarinin` baslaniwin, rawajlandirin, shiyelenisiwin ha`m sheshimlerin ta`miynlewshi faktorlar tutasi menen bir kompozitsiyaliq bag`darg`a iye bolip, tiykarinan milliy versiyamizdin` wo`zine ta`n bolg`an u`lgilerin keltirip shig`aradi. Wondag`i paydalanilg`an syujetlik, epizodliq waqiyalar aralarindag`i ishki konfliktler, ma`selen, Xamranin` tu`sinde Sa`rbnazdi ko`rip woni izlep ketiwine qarsiliq yetken a`kesinin`, anasinin` a`sirese Sa`rbnazdin` (Sa`lbiniyaz) ha`reketleri, a`kesi Ashiq Axmettin` balasi menen birge ketiwindegi geypara waqiyaliq qarama qarsiliqlar, Sayatxannin` bag`indag`i qiyin keshirmeler, ashiqlardin` bir birine bolg`an qizg`anish sezimleri, Xamranin` Sa`rbnazg`a bolg`an sag`inish tuyg`ilari, bul sirin udayi Sayatxannan jasirip ju`riwi, qaharmanlardin` bir birine bolg`an isenimleri ha`m gu`manlaniwlari da`stan waqiyalarinin` kem-kemnen rawajlaniw basqishlarin payda yetedi ha`m bul waqiyalardin` sheshiwshi basqishqa ko`teriliwine tiykar saladı.

Da`standag`i waqiyalardin` keskin tu`s aliwi Xamra menen Sayatxannin` qaship ketiwi menen baslanadi. Bunda ashik-mashiqqlardin` wo`z maqsetlerine erisiw jolindag`i ha`reketleri u`lken konfliktlik jag`daylardi ju`zege shig`aradi. Wo`z qizinin` Ma`metxang`a biytanis, biygana adam menen ketip qaliwi

patshanin` janina qatti batadi. Sonin` ushinda wol qizin izine qaytariw ushin barliq sharalardi ko`riwge ma`jbu`r boladi. Patsha ta`repinen iske asirmaqshi bolg`an ilajlar Sayatxan menen Xamranin` wo`z maqsetlerin a`melge asiriw jolindag`i yen` basli tosqinliq yesaplanadi ha`m wolar usi qiyinshiliqlardi bastan keshiriwi, wolardin` u`stinen jen`iske erisiwi sha`rt. Na`tiyjede ashik-mashiklar bul qarama-qarsiliqlardi jen`ip murat-maqsetlerine jetedi. Ko`rip turg`animizday ishki konfliktler waqiyalardin` rawajlaniwin ta`miynlese, bas konfliktler waqiyalardin` pisip jetilisiwine, juwmaqlaniwina tiykar jaratip beredi. Da`stan do`retiwdegi milliy usillardin` paydalaniw dereklerin belgilewge de usi konfliktlik halatlardin` a`hmiyeti u`lken.

1-bap boyinsha juwmaq

Biz usunday pikirlerden shig`a wotirip minaday juwmaqqa kelemiz:

1. Da`stan waqiyalarinin` baslaniwi a`dettegidey liro-romantikaliq ha`m qaharmanliq da`stanlarga say ra`wishte bayan etilip, perzentsiz yeki dostin` wo`z-ara sha`rtlesiwinen ibarat bolg`an epizodlardi wo`z mazmunina ja`mlestiredi. Bunda milliy da`stu`rlerimizdin` talaplarina juwap beretug`in quda tu`siwdin` yeski tu`rlerinin` biri bolg`an «aqalay quda» boliw motivinin` ha`m totemlik isenimlerinin` izleri saqlanadi.

2. Da`stannin` qaraqalpaq versiyasinan worin alg`an «tu`sinde ko`rip ashik boliw» motivi du`n`ya ju`zilik ko`shpeli syujetlerdin` epikaliq do`retpelerde yen` jiwi qollanilatug`in tu`rlerinin` biri. Bul motiv da`stan waqiyalarina baslama boliw xizmetin atqaradi ha`m xalqimizdin`, milletimizdin` wog`ada ken` tarqalg`an syujetlerdi wo`zlerinshe qabil etiw imkaniyatlarinin` na`tiyjelerin da`lillep bere aladi.

3. Da`standag`i su`yiklisin izlep saparg`a atlaniwshi qaharmannin` wo`z jaqin-juwiqlari menen xoshlasiw syujetleride a`zelden epikaliq do`retpelerge ta`n bolg`an wo`zgeshelikleri menen belgili. Bunda da patriarxal-uriwshiliq du`ziminin` izleri saqlang`an. Biraq, wolar feodalliq ko`z-qaraslar menen bu`rkelgen ideyaliq qatnaslardin` epikaliq mazmunlarin sa`wlendiredi. Da`standa bul yeki ja`miyetlik talaplardin` wo`z-ara qarama-qarsiliqlari bayan

yetiledi ha'm wolar milliy xaliqliq tu'siniklerdin` ag'iminda sintezlenedi. Kompozitsiyaliq ta'repten bul syujetler da'standi baslawshi waqiyalardin` juwmaqlaniwin ta'miynleydi.

4. Da'standag`i qaharmannin` su'yikli qizin izlew sapari, atasinin` balasi menen birge atlaniwi, joldag`i waqiyalar, bag`i ha'remdegi waqiyalar, ashiqlardin` ushirasiwi, bag` seyilleri, ayshi-a'shret demleri ha'm t.b. syujetler menen epizodlar waqiyalardin` qa'liplesiw ha'm rawajlaniw basqishlarin sa'wlelendiriw menen bir qatarda wolardin` milliy do'retiwshilik usillar menen bayitilg`anlig`in, jeke rawajlaniw joli menen kompozitsiyaliq pu'tinlikti saqlawg`a bag`darlag`anlig`in ko'rsetiwi menen a'hmiyetli.

5. Da'stan waqiyalarinin` keskinlesiwi ha'm wonin` sheshimleri de milliylik sipatlarg`a iye bolip bir-birine qarama-qarsi ha'reketlerdin` yeski da'stu'rli usilda bayanlaniwinan ibarat. Sayatxan da'stannin` barliq versiyalari ha'm variantlarinda qiyinshiliqti jen'iwshi qaharman retinde ko'zge tu'sedi. Wonin` bul ha'reketleri matriarxat da'wirinin` jan'g'iriqlarin eske tu'siredi. Wol da'stannin` qaraqalpaq versiyasinda ku'shli, mergen ha'm aqilli qiz bolip ta'riyplenedi. Al basqa versiyalarda urisqa qatnasiwshi batir qiz tu'rinde ko'rinedi. Taza lirikaliq da'stanlarda g'alaba uris tuwrali waqiyalardin` so'z etiliwi jeke-siyrek ushirasatug`in halat. Sebebi, ashik-mashiqqlardin` ta'g'diri g'alaba uris joli menen yemes, al wo'zlerinin` wo'neri, sheshenligi, dilwarlig`i, aqillilig`i qusag`an adamgershilik pa'ziyetlerdin` ja'rdemi menen a'melge asiriladi. Usi ko'z qarastan da'stannin` qaraqalpaq versiyasinin` juwmaqlawshi bo'legi milliy xaliqliq tu'siniklerdin` na'tiyjeleri sipatinda so'z yetilgen dep bahalay alamiz.

2-bap. «Sayatxan Xamra» da`stanidag`i qaharmanlar obrazlari ha`m konfliktler

Qaraqalpaq xaliq lirikaliq da`stanlarinda tiykarg`i qaharmanlar ashiqlar bolip esaplaniladi. Wolar wo`zlerinin` murat-maqsetlerine yerisiw ushin wo`zlerinin` jolina tosqinliq yetetug`in ku`shler menen saz ha`m sa`wbet, geypara jag`daylarda hiyle-aqil ja`rdemleri menen qarsi gu`resiwge tayar turadi. Wolardin` qurali duwtar menen wo`z ishki tuyg`ilarin, du`n`yag`a ko`z qaraslarin bayan etetug`in so`z o`neri, yag`niy tartimli saz hawazlari ha`m wo`z orninda, wo`z waqtinda aytilg`an lirikaliq ruhtag`i kewil keshirmeleri bolip tabiladi. Bulardin` barlig`i ja`mlesip belgili bir lirikaliq da`stanlardin` qaharmanlarinin` obrazlarin do`reledi. Waqiyalardi mazmunliq jaqtan ha`m ko`rkemlik jaqtan bayitiwda bas qaharmannin` obrazlari qanday a`hmiyetke iye bolg`an bolsa, sol bas qaharmannin` ha`reketlerin qollap quwatlawshi obrazlar, wog`an qarsi qaratilg`an obrazlar wo`zlerinin` ekinshi da`rejeli worinlarina qaramastan tiykarg`i obrazdi ku`sheytiw ushinda sol quraqim a`hmiyetli dep ayta alamiz. Sebebi, bas qaharman ba`rqulla o`zine qarsi ha`reketlerdi jen`iw menen ba`nt boladi. Wolar qansha qarama-qarsiliqlardi keltirip shig`arsa, u`stem boliwshi qaharmannin` obrazlari sonsha da`rejede wo`tkirlesedi ha`m syujetlerdin`, waqiyalardin` qiziqilig`in ta`miynleydi. Professor Q.Maqssetov qaharmanliq da`stanlaridag`i batirlardin` obrazlarina toqtap wotirip «batirdin` wo`z yarina u`yleniwi, ko`p qiyinshiliqlardi jen`iwi, ha`r qiyli sha`rtlerdi worinlawi na`tiyjesinde boladi. . . Bul bir jag`inan waqiyandin` shiyelenisiwin ku`sheytse, ekinshi jag`inan batir ha`m wonin` yarinin` obrazin qa`liplesiw jag`daylarinan derek beredi»¹ dep belgilep wo`tken yedi . Lirikaliq da`stanlardag`i obrazlar usinday jollar menen rawajlanip barg`ani menen qaharmanliq da`stanlardag`iday sha`rt qoyiw motivinin` wornin qaharmannin` sin-sinbatin, minez-qulqin ta`riyplew usillari iyeleydi.

«Ashiq» du`rkimine kiriwshi da`stanlardi izertlewshi alim S.Ruzimbaev bu tuwrali: «da`stanlarda nekeden burin jigit penen qiz wortasinda at jaristiriw,

¹ Максетов К. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы, «Фан», Т. 1965.166 б

gu`res tu`siw, woq atiw sha`rtleri menen baylanisli motivler jog`alg`an»<sup>1</sup> dep duris belgilep wo`tedi.

Yag`niy, bas qaharman ashiq-mashiqlar wo`zinin` su`ygen yari menen ushirasqanda, wonin` basqa qizlardan wo`zgesheligin, artiqmashiliqlarin, wo`zinin` wog`an qa`nshelli da`rejede ashiqlig`in saz ha`m sa`wbet ja`rdeminde ta`riyplep beriwi sha`rt. A`lbette, usinnan shig`a wotirip lirikaliq da`stanlarda sha`rtlesiw motivi sinaq motivine awmasqan dep u`zil-kesil ayta almaymiz. Wolar wog`ada az mug`darda paydalanilip, ko`binese qizlar wo`z ashiqlarin saz o`nerdegi sheberlikleri menen sinap ko`redi. Bunday wo`zgeshelikler lirikaliq obrazlardi do`retiwde yen` wo`nimli ha`m na`tiyjeli usillardan biri bolip tabiladi. Da`stanlarda ha`reket etetug`in personajlardin` obrazlari qanday bag`darda boliwina qarmastan bir maqset ushin ashiq-mashiqlardin` u`lken qiyinshiliqlardi basip wo`tip, birge qosilip, murat-maqsetlerine yerisiwi ushin ha`reket yetedi.

2.1 «Sayatxan Xamra» da`stanindag`i tiykarg`i obrazlar

Xalqimizdin` iri epikaliq do`retpelerindegi so`z yetiletug`in waqiyalar menen syujetlerdin` wo`zegi tiykarg`i obrazlar bas qaharmanlardin` obrazlari do`gereginde ja`mlesedi. Wolar waqiyag`a bastan ayaq qatnasadi. Eger wolar haqqinda arnawli so`z bolmag`an jag`dayda da (atlar atalmag`an) bayan etilip atirg`an syujet yamasa epizodlar sol bas qaharmanlarg`a baylanisli tu`rde a`melge asiriladi. Qaharman obrazlarinin` qanday bag`darda rawajlaniwina jan`a jol aship beredi. Sonliqtan bas qaharmanlardin` obrazlari u`yreniw da`stannin` mazmunin, ko`rkemlilik wo`zgesheliklerin, ideyasini aniqlaw ma`selesinde basli a`hmiyetke iye. A`sirese, ha`r bir qaharmannin` obrazlari ashiwda atqariwshilar ta`repinen wo`zlestirilgen obraz do`retiw usillarinin` paydalaniliwi milliy sipatlarg`a iye bolatug`in na`tiyjelerdi keltirip shig`aradi. Duris, obrazlardin` bayanlaniwi bir-birine ug`ras birgelikli bag`dardag`i uqsasliqlarg`a iye boliwi mu`mkin. Biraq, wolar da bayanlaniw barisinda jeke milliy su`wretlewlerge

¹ Рузимбаев С. Эшчонова Г. «Ошик туркими дostonларининг Хоразм версиялари», Ошикнома. 2-китоб. Урганч. 2006. 7-8-бб

beyimlesedi. yag`niy, ha`r bir da`stan versiyalarinda bas qaharman milliy qaharman obrazinda so`z yetiledi. «Sayatxan Xamra» da`staninda da usi jag`daylardi baqlawimiz mu`mkin.

Da`stannin` tiykarg`i qaharmanlari birin-biri tu`sinde ko`rgen ashiq bolg`an Sayatxan menen Xamra bolip tabiladi. Xamra wo`zine atastirilip qoyg`an qizi Sa`rbnazg`a u`ylenip shan`araq ko`teriwine qaramastan tu`sinde ko`rgen Sayatxandi izlep ketedi. Bunday lirikaliq da`stanlar ushin ta`n formula tu`rinde geypara da`stanlardin` mazmunlarinan worin alg`an. Uliwma ashiqliq da`stanlarinin` mazmuni, obrazlardin` tu`rleri ha`m wolardin` is ha`reketlerine qarap yeki toparg`a ajiratiw mu`mkin deydi S.Ruzimboev. Birinshi toparg`a derekli da`stanlarda do`retpe qaharmani tek g`ana bir mashig`i jolinda japa shegedi, wo`z yarina sadiqliq jolinda ha`r qanday qiyinshiliqlardan qoriqpay gu`res alip baradi ha`m ko`pshilik waqitlarda mashig`ina qosiliwg`a erisedi. Bazi jag`daylarda bolsa ashiq-mashiqlardin` ta`g`diri qayg`ili juwmaqlanadi. Ekinshi toparg`a tiyisli da`stanlarda bolsa do`retpe qaharmaninin` harakterine biyqararliq, wapasizliq wo`zgeshelikleri ko`zge taslanadi. Wol bir qizdi tu`sinde ko`rip, wonin` ishqindla janip ku`yip jolg`a shig`adi ha`m sol barista yekinshi bir qizg`a jolig`ip, wonida su`yip qalip bir yemes, yeki qizg`a u`ylenip qaytip keledi<sup>1</sup> - dep atap wo`tedi.

«Sayatxan Xamra» da`stanindag`i Xamra obrazi usi ekinshi topardag`i qaharmanlar obrazlarina xarakterli bolip wol islam dininin` ta`sirindegi ko`p qatin aliwshiliq ideyalari menen baylanisli boliwi mu`mkin.<sup>2</sup> Haqiqatinda da feodalistlik ja`miyette hayal-qizlarg`a ko`z qarastin` keskin wo`zgerislerge ushirag`anlig`i, hayallardin` huqiqlarinin` shegaralang`anlig`i ma`lim.<sup>3</sup> Usinday siyasiy ag`imlar ta`sirinde burinnan qaliplesip kiyatirg`an da`stan syujetlerinde atqariwshilardin` ku`ndelikli turmisindag`i do`retiwshilik jan`aliqlar sol ja`miyet ma`plerin go`zleytug`in obrazlardi do`retetug`inlig`i ta`biyg`iy. Ma`selen, da`stannin` qaraqalpaq versiyasinda hayal u`stine hayal aliwdi Xamra

¹ Рүзимбаев С. Эшчонова.Г. көрсетілген кітап. 9-10-бб

² Мирбадалева А.С. Көрсетілген кітап. 33-б

³ Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан», Н. 1983. 85-б

u`yrenshikli da`stu`r retinde tu`sinedi. Al hayali Sa`rbinaz ku`yewinin` bunday ha`reketlerine pu`tkilley qarsi. Biraq, shin muhabbati ushin wonin` worinsiz islerine ko`niwge ma`jbu`r boladi. Sayatxan Xamradan «basqa yarin` bar shig`ar» dep uzaq waqitlar dawaminda gu`manlanip ju`redi. Bulda ko`p hayal aliwg`a qarsiliqtin` turmisliq ko`rinisi. Biraq da`stannin` milliy variantlarinda Sa`rbinazdin` Xamra eline Sayatxandi alip kelgennen keyingi ta`g`diri wo`zbek ha`m tu`rkmen versiyalarindag`i day toliqtirilip juwmaqlanbag`an. Ha`tte, Sa`rbinaz haqqinda so`zde bolmaydi. Usig`an qarag`anda da`standi atqariwshi baqsi, qissaxanlar o`zlerinin` du`n`ya tanim tu`siniginshe Ha`miredag`i yersi dep yesaplang`an illetlerden «qorg`ap» qaliwdi na`zerde tutqan boliwi mu`mkin. Biraq qanday jag`dayda da Xamra obrazi yeki jaqlamali bag`darg`a iye. Wol Sayatxang`a qoli jetip, muradi hasil bolg`annan keyin, wo`zinin` burinq`i hayali Sa`rbinazdi sag`inip ahiw-nalalar shegedi. Woni birdeyine Sayatxannan jasirip ju`redi. Bul obraz tuwrali J.Qobilniezov bilay degen yedi : «Hamranin` ko`zge taslanip turatug`in unamsiz qa`siyetlerdin` biri da`slep wonin` wo`z su`yiklisine bolg`an wapasizlig`inda ko`rinedi... Xamranin` muhabbati ju`da` turaqsiz, wol Sayatxang`a yerisip bolip, Salbiniyazdi woyley baslaydi. Gruziya patshasinin` qizi Kamalaxandi ko`riw menen wog`an intig`ip, Sayatxandi umitadi... Xamra wo`z ku`shine isenbeytug`in, ju`reksiz, qorqaq kisi sipatinda sa`wlelengen. Wol qiyinshiliqlar aldinda dize bu`gip, dushpannan wo`zin alip qaship bir a`mellep «tabislarg`a» jetisip ju`riwge umtiliwshi qaharman sipatinda sa`wlelenedi»<sup>1</sup> degen sheshimge keledi. Tu`rkmen izertlewshileride Xamrag`a usinday wo`zgesheliklerdi romantikaliq da`stanlardag`i basqa qaharmanlardin` obrazlarinan belgili da`rejede ajiralip turatug`inlig`inda ko`redi.<sup>2</sup> Degen menen, Xamra wog`iri tu`sinki ruhtag`i silbir qaharman yemes. Wol haqiyqiy ashiqliqtin` u`lgisin ko`rsetiwge bel baylag`an, ku`shli sa`zende, tiyisli jerinde so`zlerin tawip aytatug`in shayir, raykesh, tilalg`ish, ashiqlarg`a ta`n qizg`anshaqliq tuyg`ilari basim, adamgershilik babindag`i jaqsi paziyetlerge iye

¹ Кобулниезов Ж. Саед ва Хамро. Суз боши., «Фан», Т. 1964. 9-10-бб

² Мирбадалева А.С. Көрсетилген китап. 33-бет

qaharman. Wol Sayatxandi wog`ada tan` qalarliq suliwlig`i menen ha`m saz shertip, ta`riyp qosiqlarin aytiwdag`i sheberligi menen wo`zine tez qaratip aladi. Sayatxannin` Xamrani su`yip qalg`anlig`i sonshelli qiz hesh qashan wonin` kemshiliklerin betine baspaydi, wo`tirik bolsada aytqanlarina isenedi, barliq qiyinshiliqlardin` aldin aliw, wo`zi ilajlar ko`rip, Xamranin` wo`zine bolg`an, wo`zinin` Xamrag`a bolg`an ishqı tuyg`ıların hu`rmet-izzetke bo`lewge erisedi.¹ Solay bolsa da, Xamra obrazi basqalarg`a u`lgi tutatug`ınday da`rejedegi obrazlar qatarında ko`rinbeydi. Wol wo`z maqsetlerin worinlawg`a umtiliwshi qaharman bolg`ani menen, sol maqsetlerine ilayiq xizmetlerdi atqariw za`ru`rlikleri da`standi do`retiwshiler yaki atqariwshilar ta`repinen epikaliq usillardan paydalaniw imkaniyatlari a`dewir bosan`lastirilg`anin ko`remiz. Duris, wol da`slebinde jigerli, aytqan so`zinen qaytpaytug`ın, ha`r qanday tosquinliqlarg`a ilaj tabatug`ın qaharman retinde ko`zge tu`sedi. Ma`selen, wol Sayatxandi tu`sinde ko`rgen waqittan baslap aq, woni izlep saparg`a atlaniwg`a tayarliqlar ko`re baslaydi. Wog`an qarsiliq yetken a`kesine, hayali Sa`rbinazg`a tiyisli da`liller qeltirip, wolardin` irzashilig`ın aliwg`a ko`ndiredi. Biraq, sapardin` barisında ha`m Sayatxan menen tanisqang`a shekemgi araliqta Xamra birdey ekilenip ilajsız jag`dayda ju`redi. Wonin` bul xakteri Sayatxannin` bag`i-ha`remindegi ayshi-ishrette ju`rgen waqitlarında da dawam yetedi. Da`stannin` sheshiwshi syujetlerinde wol Sayatxan ne dese soni worinlaytug`ın ja`rdemshi qaharmang`a aylanadi. Al, da`stannin` wo`zbek ha`m tu`rkmen versiyalarında wol batir sipatında Sayatxan menen birge dushpanlarına qarsi gu`resetug`ın batirg`a aylanadi. Bul syujettin` qaraqalpaq versiyalarında sa`wlelenbey qaliw sebepleri aniq yemes. Sonday jag`dayda da baqsilardin` yamasa qissaxanlardin` da`stan syujetlerin toliq wo`zlestirilmegenliginen yemes, al Xamra ashiqtin` batirliq islerge tayar emesligin, tek wol ne islesede sazdin` ha`m so`zdin` ja`rdeminde isleytug`ınlig`ın, wo`zinin` o`nerine sadıq adam yekenligin da`liyllew maqsetinde arnawli qaldiriliwi mu`mkin dep shamalawg`a tiykar bar.

¹ Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1983. 95-бет

Haqiqatında da da`stannin` wo`zbek ha`m tu`rkmen versiyalarındag`i Xamra obrazında turaqlılıq saqlanbag`an. Wol udayi qolınan sazin taslamay ju`rip, topa toristan qolina qilish uslag`an batirg`a aylanadi. Obrazdin` qa`liplesiw barisında wonin` batirliq ha`reketlerge qushtarlig`i sezilmeydi. Alimlardin` ko`rsetip o`tkenindey: «Romantikaliq da`stanlarda u`yleniw (neke) ushin saparg`a atlaniw, qaharmanliq ko`rsetip u`yleniw siyaqli a`yyemgi neke da`stu`rleri menen baylanisli bolg`an u`rip-a`detler wo`zinin` turmisliq tiykarin buratala jog`altadi» (392-bet). Da`stan qaharmani Xamranin` obrazında usi qaharmanliq da`stanlarga ta`n bolg`an batirliq syujetlerdin` ja`miyetlik talaplarga baylanisli a`dewir wo`zgeriske ushirag`anin, biraq, qanday da`rejede bolsada wonin` izleri saqlanip qalg`aninin` gu`wasi bolamiz. A`dette, lirikaliq da`stanlardag`i qaharmanliq syujetler transformatsiyalang`an halında «Go`rug`li», «Fa`rip ashıq» ha`m t.b. da`stanlarda ushırasadı. Biraq, bul da`stanlardag`i bas qaharman obrazi ashıqliq syujetlerdin` rawajlaniwi barisında qaharmannin` motivler menen wo`z-ara uyg`inlasip ketedi. «Sayatxan Xamra» da`staninin` qaraqalpaq versiyalarında bunday ashıqliq ha`m qaharmanliq obrazlardin` bir-birine sin`isip ketiwine mu`mkinshilikler bolmag`anliqtan Xamra ashıq obrazi shen`berinde qalip qoyg`an boliwi mu`mkin. Usinnan shig`a wotirip, biz da`stannin` bas qaharmani obrazın Sayatxannin` is ha`reketlerinde ko`re alamiz. Wol da`stannin` baslanıw basqışında Xamranin` tu`sine yenip wo`zinin` kim yekenligin , qay jerde jasaytug`inlig`in bayan yetip, jigittin` kewline tu`rtki saladı. Wo`zi bilmegen jag`dayda u`ylengen jigittin` ishqı-muhabbatın «jawlap aliwg`a qa`dir. Wol ku`n batistan shıqqan quyash. Adam bendesi, to`rt ayaqli maqluq o`te almaytug`in bag`-ha`remli, janında qiriq qızı (ayırım versiya ha`m variantlarında 360 qız) menen jasap atirg`an qızlar sa`rda`rı. Jigitlerdi sinawshi aqılga iye, geyde gumanshil biraq jen`gish, bolatug`in qiyınshılıqtı aldın ala boljaytug`in, wolarg`a qarsi waqtında ilaj ko`retug`in, wo`z murat-maqsetlerine jetiw ushin gu`reske tayar qaharman.

Sayatxannin` obrazında go`zzallıq penen qaharmanliq wo`z ara u`ylesimli sa`wlelenedi. Wonin` sulıwlig`i, aqıllıg`i menen qaharmanliq ha`reketleri barlıq

tosqinliqlardi jen`iwine ba`rqulla ja`rdem berip wotiradi. Bunday sintezlengen qospali obrazlar Orta Aziya xaliqlarinin`, uliwma tu`rkiy tilles xaliqlardin` epikaliq do`retpelerinin` ko`pshiligine ta`n obrazlar bolip tabiladi. Geypara alimlar da`stanlardag`i hayal qizlardin` batirliq ha`reketlerin matriarxat da`wiri menen baylanisli, sol da`wirge ilayiq, ja`miyetlik talaplar menen xalqimiz sanasinda bekkem ornasip qalg`an syujetlerdin` bizge shekem jetip kelgen jang`irliqlari retinde bahalaydi. Ma`selen, bunin` da`stu`rli syujet ekenligine toqtay wotirip B.A.Karriev Sayatxandi Wortu Aziya xaliqlari tariyxindag`i Ag`ayunis, Gulandam, Sa`ruijan, Gu`layim obrazlari menen qatar qoyadi.¹ Biraq, da`stannin` uliwma mazmuninda Sayatxan obrazinin` toliq da`rejede sa`wlelenbegenligin, al wolardin` tek g`ana ashikliq da`stanlarga ta`n bolg`an bayanlawlarga ilayiq su`wretlengenligin eskertip o`tedi. Haqiqatinda da, Sayatxannin` tiykarg`i obrazi ashikliq mashqalalari menen bekkem baylanisqan. Wol tiyisli jerinde g`ana batirliq qaharmanliqlardi ko`rsete alatug`in shegaralang`an mu`mkinshiliklerge iye obraz da`rejesinde bayan yetiledi .

Sayatxannin` aqillig`i, adamgershilik paziyetleri da`standag`i waqiyalardi janlandiriwda wog`ada worinli qollaniladi. Wonin` Xamranin` atasi shertken «on yeki perdeden alpis yeki muqam»li namalarina (36 - t. 263-bet) bolg`an iqlasi teren` psixologizm menen qandirilg`an. Wol babanin` so`zlerin tuwra ma`nisinde qabil etpey, onnan timsal alip Xamranin` izinen izlep kelgenligin shamalaydi. Wol Ashiq Axmetti haqiqatliqti aytiwg`a shekem ma`jbu`rleydi. Wo`z su`yiklisi Xamrani sinaw epizodlarinda da ku`ndelikli jeke turmisliq motivler menen sa`ykes keletug`in, wo`zin jasiriw Gu`rjistan patshasinin` qizin ta`riyplegendegi Xamrag`a bolg`an qizg`anish sezimleri, Xamrag`a sirtinan ashik bolg`an qizlardan qizg`aniw, Sa`rbinazdan qizg`aniw ha`m tag`i basqa mashqalalardi aqil-parasat penen sheship wotiradi. Xamradan alg`an juwaplarina kewli tolip, haqiqiy ashikliqtin` u`lgilerin ko`rsetedi. Sayatxannin` obrazindag`i tag`i bir wo`zgeshelik wol sonsha gu`manlanip ju`rgenine qaramastan Sa`rbinazdin` wo`zine ku`ndes yekenligin bilgennen keyinde Xamranin` betine basip hesh

¹ Шебенде. Саятхан Хамире китабына алгы соз. Ашгабат. 1960. 7-6

na`rse aytpaydi. Qayta ekewi doslasip, Xamrani wo`zlerine yer qiliwg`a qayil boladi. Burin belgilep wo`tkenimizdey bul syujet milliy da`stanlarmizda wog`ada siyrek ushirasatug`in, feodalliq ja`miyettin` ta`sirinde ma`deniy do`retiwshilik wortalig`imizdan worin alg`an turmisliq haqiyqatliqti mazmunlarinda sa`wlelendiredi. Da`standa yeki hayalliq ma`selesinin` so`z etiliwi de da`stan do`retilgen da`wirdin` tariyxiy sha`rayatlarinan ha`m sotsialliq wortaliqtin` xarakterinen kelip shig`adi<sup>1</sup> degen pikir Sayatxan obrazin bahalawda wo`zinin` aniq na`tiyjelerin beredi. Sonin` ushinda Sayatxan obrazinda ta`g`dirge ta`n beriwshilik tuyg`ilari basim, wol barliq qiyinshiliqlardi jen`iwge qa`dir bolsa da «yekinshi biri bolip» turmis quriwg`a qayil boladi. Sa`rbinazdin` obrazinda da usi xarakter qaytalang`an. Biraq wonda patriarxalliq da`wir ta`siri basim sa`wlelenedi. Sa`rbinaz Xamranin` u`stine qatin aliwina tis-tirnag`i menen qarsi. Al Xamrani ashiqliq saparina jibermew ushin kolinan kelgen barliq ilajlardi isleydi. Biraq bul ha`reketler hesh qanday na`tiyje bermeydi. Aqirinda wolda Xamranin` degenine boysiniwg`a ma`jbu`r boladi. Xamranin` atasi ashiq Ahmettin` obrazinda da patriarxal feodalliq ko`z qaraslardin` izleri bayqaladi. Ma`selen, wol Xamranin` atasi sipatinda perzentin ashiqliq saparina jibermewge ha`reket etiw patriarxalliq belgi bolip, onin` o`z balasi menen birge saparg`a atlaniwi ha`m wo`z balasinin` su`ygen qizina ashiq boliwi feodalliq turmis ta`jiriybelerine sa`ykes keledi. Bunday illetlerdi milliy wortalig`imiz wo`zlerine qabil etpegeni ushin Ashiq Ahmet obrazi masqarashiliq aqibetlerge alip keletug`in obrazlarga aylandirilg`an.

Da`standag`i tiykarg`i obrazlar haqqinda so`z etkenimizde wolardin` ja`miyetlik talaplarga boysindirilg`anin, ha`r bir millettin` wo`zine ta`n u`rip-a`det da`stu`rlerine sadiqlig`in, ishq-muhabbat tuwrali xaliqliq tu`siniklerdin` epikaliq usildag`i sa`wleleniwlerinin` gu`wasi bolamiz.

2.2 Da`standa mifologiyaliq obrazlar

Ha`r bir da`stanliq do`retpelerde belgili da`rejede, waqiyalardin` rawajlaniw bag`darinda a`psanaliq harakterdegi obrazlar ushirasip otiradi. Wolar birde

¹ Кобулниезов Ж. Саед ва Хамро. Суз боши «Фан», Т.1964. 14-б

da`stan qaharmanlarına ja`rdemshi ku`shler yesabında so`z yetilse, birde bas qaharmanlarg`a qarsi qaratilg`an obrazlar tu`rinde bayan yetiledi. Wolardan da`stan syujetlerinde payda bolıw sebepleri qaharman obrazın qa`liplestiriw, qaharmannin` g`ayri-ta`biyiy ku`shlerden ja`rdem aliwi yamasa, kerisinshe, wolarg`a qarsi gu`resiwi ushin sha`rayat jaratıp beretug`ın epikaliq pikirlerdin` na`tiyjeleri menen bekkem baylanisqan. Bunda tiykarinan qaharmandi qollap-quwatlawshi ku`shler, qaharman belgili bir qiyinshiliqlarg`a ushirag`anda, basına is tu`skende g`ayıptan ja`rdemge jetip keletug`ın siyqirli a`psanawiy obrazlar «qutqariwshılar» sipatında ha`reket yetedi. Al, yekinshi topar a`psanawiy ku`shlerdin` - a`jdarha, da`w, jin-shaytan, ma`stan kempir ha`m tag`i basqa atqaratug`ın xızmetleri qaharmang`a qarsi qaratılıp, wonin` jolina tosiq bolatug`ın unamsız obrazlardan ibarat. Biraq bunday obrazlar qaharmannin` sirtqi ha`m ishki imkaniyatların ashıp beriwde belgili a`hmiyetke iye. Da`stanlarda su`wretlengen jawızlıq, g`ayri insaniy is-ha`reketler sonday bo`rttırılıp bayan yetiledi, bazıda da`standag`i bas qaharman usi mashqalalardı bir jaqli qiliw ushin, wolardan u`stin keliw ushin a`zzi bolıp qaladı».<sup>1</sup> Mine usınday qiyinshiliqqa dus bolg`an qaharmang`a ja`rdem beriw, wonin` maqsetlerine yerisiw ushin jag`daylar jaratıp beriw xalqımızdin` epikaliq woylaw qa`biletinen kelip shiqqan halda a`psanawiy qaharmanlar obrazın payda yetken . Bunday obrazlardın` payda bolıw dereklerin geypara alımlar yerteklik obrazlardın` ta`sirinen kelip shiqqan dep bahalaydı.² Bul pikirge qosiliwg`a bizde toliq imkaniyatlar bar. Sebebi da`stanlarda so`z etiletug`ın g`ayri ta`biyiy obrazlardın` ko`pshiligi yerteklerde, a`sirese, siyqirli yerteklerde jiyy ushırasadı. «Sayatxan Xamra» da`stanındag`i usi yerteklik sipatlar menen epizodlar wonsha ko`p bolmag`ani menen a`psanawiy obrazlardın` ko`shpelilik sipatların belgilep wo`tiw ushin jeterli mag`liwmatlarg`a iye. Ma`selen, da`stannin` waqiyaların rawajlandiriwg`a tiykar bolatug`ın tu`s ko`riw motivi siyqirlılıq a`hmiyetke iye. «Yertek ha`m da`stanlarda tu`s ku`riw motivi a`ytewir bir wo`tkinshi ha`m ma`nissız halat

¹ Ошикнома. Урганч 2006. 4-6

² Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М. 1986. 287- 6

yemes, insan ruwhiyatinin` bir bo`legi, insan ishki du`n`yasinin` timsali sipatinda ko`zge tu`sedi.»<sup>1</sup> Bul pikirdin` haqiqiy da`lili Xamranin` Sayatxandi, Sayatxannin` Xamrani joli alti ayliq araliqtan ibarat uzaqliqta turip birin-biri bir waqitta tu`sinde ko`rip g`aybana ashik boliwlarinda ko`rinedi. Biraq bul joriwdi talap etpeytug`in, al, kerisinshe sol tu`sti haqiqatliqqa aylandiriwg`a bag`darlaytug`in tu`s. A`dette, da`stanlarda ushirasatug`in tu`s ko`riw motivlerinin` ko`pshiligi joriwdi talap yetedi. Tu`s joriwshi arnawli adamlar shaqirttiriladi. Tu`stin` ma`nisi, mazmuni da`lillenip, tiyisli juwmaq islenedi. Da`standag`i Xamranin` ha`m Sayattin` tu`sleri bunday tu`sler toparina jatpaydi. Wol g`ayri-ta`biyiy halatta sa`wlelenedi. Wol aldin ala ku`tilgen waqiyalardin` ju`z beriwine alip keledi. Sayat penen Xamra xaliq sanasindag`i ilahiy ka`ramatlar iyesi. Wolardin` bir-birine qosiliwi ushinda usunday g`ayri ta`biyiy tu`s motivinin` paydalaniliwi epikaliq do`retpeler ushin ta`biyiy halat. Atap aytqanda «Qiriq qiz», «Ma`spatsha», «Er Ziywar» ha`m tag`i basqa qaharmanliq da`stanlarda tu`s ko`riw motivi ayriqsha worin iyeleydi. A`lbette, wonin` worta a`sirlerde do`retilgen lirikaliq ruhtag`i jazba da`stanlarda so`z yetiliwi u`lken qizig`iwshiliqlardi tuwdiradi. Ma`selen, uzaq waqitlar dawaminda shig`is xaliqlarina da`stu`r bolg`an Xamsa do`retiwshilik tiykarinda ken` ma`limlikke iye bolg`an «Yusup Zliyx», «La`yli ha`m Majnun», «Farhad ha`m Shiyrin» da`stanlarinda tu`s ko`riw motivlerine ayriqsha diqqat awdarilg`an. Demek bu motiv tek orta a`sirlerde g`ana yemes, al wonnan burinda yeski da`wirlerden beri qa`liplesip kiyatirg`an, ata-babalarimizdin` sanasindag`i woylaw ha`m pikirlew qa`biletlerinin` taktik sa`wleleniwleri bolip bolip tabiladi. Tu`s ko`riw ha`m woni joriw motivlerinin` ayirim u`lgileri bizin` eramizdin` VII-VIII a`sirlerinde aq Orxan Enesey yeski tu`rk jazba yesteliklerindegi «tu`s joriw kitabi» atamasi menen ma`lim bola baslag`an.<sup>2</sup> Bul jag`day tu`s ko`riw motivinin` ko`rkem do`retpelerge yendiriliw imkaniyatlarin yeleda teren`lestiredi.

¹ Эшонкул Жоббор. Фольклор: образ ва талкин. «Насаф». Карши.,1999. 104-б

² Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. ИАН СССР, М.Л. 1951. 80-85-бб

«Sayatxan Xamra» da`staninin` qaraqalpaq versiyalarinda so`z etiletug`in tu`s ko`riw motivi usunday yerteden kiyatirg`an da`stu`rli do`retiwshilik usillarg`a ilayiq transformatsiyalang`an syujet retinde yengizilgen. Bul syujetlerdin` o`zbek ha`m tu`rkmen versiyalarinda «tu`sirilip qaldiriliwi» (wolarda Xamrag`a Sayatxannin` xabarin bir sawdager jetkeredi) milliy do`retiwshilik ta`jiriybelerinin` ha`m tariyxiy turmisliq ta`sirlerdin` sebebinen dep yesaplaymiz. Tu`s ko`riwdin` g`ayri-ta`biyiy xarakteri da`stan waqiyalarin ha`m da`stannan worin alg`an qaharmanlardin` obrazlarin aniqlawda tiykarg`i dereklerdin` biri bolip sanaladi. Wol waqiyalardi baslawshiliq mazmung`a iye bolg`anlig`inan tisqari qaharmanlardin` siyqirli halatlarg`a dus boliwina ha`m wolardin` u`stinen jen`islerge yerisiwine jol aship beredi.

Xamranin` a`kesi Ashiq Axmettin` obrazinda da g`ayri ta`biylik motivlerinin` izleri saqlang`an. Bizin` pikirimizshe Axmet obrazi «qaharmang`a g`amxorshi» liq xizmet atqaratug`in joqarg`i ku`shlerdin` ku`shli wo`zgerislerge ushirag`an, pu`tkilley jan`alanip u`lgergen tu`rlerinen bir boliwi tiyis. Sebebi, wol ba`rqulla balasinin` ashiqliq saparinda birge bolip, wog`an tiyisli g`amqorliqlar islep ju`redi. Ma`selen, sho`llegende suwin tawip a`kelip beriw, sharshag`anda dem beriw, Sayatxannin` bag`ina kiriw mashaqatlarin (Xamranin` wornina) wo`z basinan keshiriw. qizlar ta`repien islengen ha`r qiyli awir jazalardi (qa`demine bir tayaq, shep yan qabirg`asina qiriq tayaq, won yan qabirg`asina qiriq tayaq, ha`r shekkesine to`rtten, segiz jup shappat urdi. Babani ag`ashqa asip qoydi. (36-t. 265-266-b.b)) wo`zine qabil yetip balasin awir mu`shkillerden qutqariwg`a yerisedi. Duris, da`standa bul epizodlar wonin` yersi ha`reketlerin masqara yetiwge qaratilg`an. Biraq, wonin` tu`pki da`reklerine ser salsaq ha`m uliwma na`tiyjelerin salistirip qarasaq wonda wonin` wo`z perzentine g`amqorshiliq islerin ko`rsetkenliginin` guwasi bolamiz, yag`niy, g`ayiptan ja`rdemge keletug`in g`ayri ku`shlerdin` wornin da`stang`a engizilgen song`i qatlam retinde qaharmanin` a`kesi iyelewi mu`mkin. Sebebi, a`kesinin` wo`z perzenttin` saparinda joldas boliw motivi da`stanlarda wog`ada siyrek ushirasatug`in, basqashalap aytqanda da`stu`rli yemes qubilis. Wol feodalistlik

ko`z qaraslardin` ta`sirinde buring`i patriarxalliq ta`rtiplerdin` anag`urlim wo`zgesheliklarga ushirag`anlig`inan da`rek beredi. Bul da`wirde uriw basinin` wornin shan`araq basi (sem`ya) iyeleydi<sup>1</sup> ha`m wolardin` ha`reketleri shan`araqti tiklew, bekkemlew menen baylanisli rawajlanip baradi. «Sayatxan Xamra» da`staninin` mazmuninda da usi feodalliq ja`miyetke ta`n wo`zgesheliklerdin` sin`iskenligin baqlay alamiz.

Uliwma, Ashiq Axmet obrazi za`ru`r waqtinda qaharmang`a ja`rdemge keliwshi g`ayri ta`biyy obrazlardin` da`stan do`retilgen da`wirlerge ilayiqlastirilip islengen transformatsiyaliq dawami bolip tabiladi. Duris, bul pikir bizin` analitikaliq baqlawlarmizda boljaw yamasa shamalaw harakterine iye. Xamranin` a`kesi Axmetti uzil-kesil siyqirli ja`rdemshilerdin` qatarina qoya almaymiz sebebi, wol sa`zende, xosh hawaz, suliw qizlardi ko`rgen waqitta wo`zin uslap tura almaytug`in ha`tte bolajaq kelininede ashik boliw da`rejesine barip jetken qaharman. Bul obraz milliy u`rip-a`det da`stu`rlerimizdin` shen`berine siymaydi. Biraq, ba`ri bir wol perzentin u`ylendiriw waziypasin worinlaydi. Bul jerde ma`sele, Ashiq Axmettin` wo`zin qalay tutqaninda yemes, al woni qalay a`melge asirg`aninda ha`m tiyisli na`tiyjelerge yeriskeninde bolip tabiladi.

Xamra siyinatug`in g`ayri ta`biyy obrazlardin` biri pirlar. Ashiq qatti qiynalg`an waqitta wolardan ma`det tileydi. Ata-analari balasina tilek tilegende pirlerden, bir alladan ma`det soraydi. Ma`selen:

Ta`n`ri sherri Shahimardan,
Ma`dadkarin` bolsin balam. . .

Haqtin` rasuli Mustafa,

Xabardarin` bolsin balam. . . deydi Xamranin` anasi balasin saparg`a jo`neltip atirip. (36-t.257-bet) Tag`ida wol, a`y balam jolin bolsin, qidir ata joldasin bolsin dep xoshlasadi. Bundag`i keltirgen Shahimardan, Mustafa, Qidir ata atlari diniy mazmunda qabil yetilgen g`ayri ta`biyy ku`shler. G`ayiptan

¹ Жирмунский В.М. Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. ГИХЛ. М 1947. 327-б

payda bolip qaharmang`a ja`rdemge keletug`in ka`ramat iyeleri. Usinday ma`dadkarlar obrazlari derlik ha`r bir da`standa ushirasadi. Tag`i bir wo`zgesheligi, wolardin` obrazlari tek da`stanlarda paydalanilip basqa fol`klorliq janrlarda elespesiz halatta sa`wlelenedi. Degen menen «Sayatxan Xamra» da`staninda (qaraqalpaq versiyasinda) pirlerden ja`rdem soraw motivleri ju`da` az paydalanilg`anin atap wo`tiwimiz tiyis. Bul bir jag`inan da`stannin` do`reliw da`wirindegi siyasiy-ja`miyetlik ko`z qaraslardin` ta`sirindegi na`tijeler bolsa, basqa jag`inan da`stanlardi jazip alg`an da`wirdegi kommunistlik ideologiyannin` ma`plerine ilayiq wo`zgerislerge ushirag`an jag`daylardin` aqibetleri bolip tabiladi. Conida atap wo`tiwimiz kerek, ja`rdemshi pirler obrazlari qaharmanliq da`stanlar menen salistirg`anda lirikaliq da`stanlarda siyrek so`z yetiledi . Sebebi, batirlar ko`p fizikaliq qiyinshiliqlardi basinan keshiriwge tuwra keledi, al ashiqlar bolsa ruwhiy qiyinshiliqlarg`a ko`birek ushiraydi. Biz bunin` menen batirlar ruwhiy azapqa tu`speydi yamasa, ashiqlar ta`n-jan azabina dus bolmaydi demekshi yemespiz. Wolardin` ekewinde birin-birinen ajiratip tu`siniw qiyin. Degen menen fizikaliq azaplaniwdin` ba`rqulla ju`gi awir. Wolar wo`zlerinin` anag`urlim u`lken ha`m ku`shli qarsilaslari menen ku`sh sinasiwg`a tuwra keledi. Usindayda wolardin` pirlerden ja`rdem sorawi ta`biyiy halat. Al lirikaliq da`stanlarda ruwhiy keshirmeler qaharmannin` wo`zi menen wo`zinin` qarsilasiwin da ju`zege keledi. Eger sirtqi qarsiliqlar bola g`oysa, wonda pirlerge siyiniw da`stu`ri saqlanadi. Batirlardin` ha`reketlerinde de ar-namis tuyg`ilari saqlanadi. Degen menen wolar ko`pshilik jag`dayda qarsiliqti jen`iwge a`zzi yekenligin sezgennen keyin wo`z pirlerinen ma`det tilewge ma`jbu`r boladi. A`dette, pirler qaharmannin` du`n`yag`a keliwinde, og`an at qoyiwinda, wo`sip yer jetiwinde, saparlarinda, atlanislarinda ba`rqulla qupiya joldas bolip, ja`rdemge tayar tu`radi. Da`stanlardin` tekstleri boyinsha Ali-Shaxmardan perzentsiz atalarg`a perzent siylawshi pir esabinda ko`rinse, Xizir-Qidir ata saparg`a shiqqanlarg`a, qiyinshiliqqa dus bolg`anlarg`a g`amxorshi, bazida shipa beriwshi ta`wip retinde sa`wlelenedi.¹ Biraq bulardin` wo`z aldina bo`listirilip

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. ГИХЛ. М .1974. 150-152, 309, 623-66

qoyilg`an «xizmetleri» turaqli yemes ekenligine de itibar berip wo`tiwimiz kerek. Sebebi, qay-qaysisida qanday ja`rdem bolsada islep kete беретug`in ka`ramatqa iye, xaliqliq tu`siniklerdin` na`tiyjelerinen g`a`rezli halda so`z yetiledi . Da`standa bunday obrazlar islamdi na`siyatlawg`a wonin` ka`ramatlarına boysiniwg`a qaratilg`ani menen, wolardin` arg`i dereginde animizmlik, totemlik isenimlerdin` jatqanlig`in baqlaw qiyin yemes.

«Sayatxan Xamra» da`stanında g`ayri ta`biyy ku`shlerdin` qollaniliw wo`zgeshelikleri, basqa epikaliq do`retpeler menen salistirg`anda jetiliske da`rejede yemes. Biraq da`stannin` mazmunında usi motivke baylanisli epizodlardin` saqlaniwi ata-babalarimizdin` milliy ruwhimizg`a ta`n bolg`an da`stan do`retiw ta`jiriybelerinin` imkaniyatlarinin` mol yekenligin ha`m wolardin` ja`miyetlik wortalıqtin` talaplarına ilayiq o`zgerislerge ushirap turatug`inlig`in an`latadi.

Da`standa worin alg`an g`ayri-ta`biyy ku`shler obrazlari do`retpenin` poetikaliq jaqtan bayip bariwin, mazmunliq, ma`nilik sipatların teren`lestiriwin, milliy wo`zgesheliklerdi duris bahalawimizdi ta`miynleydi.

2.3 Da`standa konfliktler ha`m sheshimler.

Ko`lemli epikaliq do`retpelerdin` mazmunin ha`m ko`rkemliligin ta`miynleytug`in, ideyaliq bahalilig`in aniqlawg`a mag`liwmatlar беретug`in obrazlardin` biri waqiyalardi shiyelenistiriwshi xarakterge iye bolg`an obrazlar bolip tabiladi. Yag`niy, bunday obrazlar ba`rqulla qaharmannin` ha`reketlerine qarsi qaratilg`an bolip, wonin` maqsetlerine jetiw jolindag`i qarama-qarsiliqlardi, tosqinliqlardi payda etiwge ha`reket yetip wotiradi. Wolardin` bul ha`reketleri qanshama ku`shli bolsa, da`stan waqiyalari wo`z ara keskinlesip, bas qaharmannin` qanshama qiyinshiliqlardi jen`iwge qa`dir yekenligin, uliwma, waqiyalardin` qiziqililig`in, tartimlilig`in ta`miynlewge tiykar jaratip beredi. Wolar unamsiz tiptegi qaharmanlar, biraq unamli obrazlardi aniqlaw, bekkemlew ha`m jetilistiriw ushin xizmet yetedi. Degen menen kontrastliq halatlar tek unamli qaharman menen unamsiz qaharman aralig`ında g`ana bola bermeydi,

wolar unamli qaharmanlardin` wo`z-ara mu`na`siybetlerinde ju`zege keliwi mu`mkin. Ma`selen, «Sayatxan Xamra» da joqarida belgilep wo`tkenimizdey wonin` a`kesi Ashiq Axmet, hayali Sa`rbinaz (Sa`lbiniyaz) Xamranin` ashikliq saparina tis-tirnag`i menen qarsi boladi. Wonin` u`yinen bilay-bilay shig`arg`isi kelmeydi. A`kesi ketermen bolg`an balasina «Ketpe qozim, a`y ko`zimnin` nuri, belimnin` quwati, Sen bolmasan` bul jaqti jahan qarang`i, zindannan ha`m better boladi. Ketpe qozim»-dep jalinadi. Wog`an (Xamrag`a) samal eskenshe ta`sir etpeydi. Wol hayalinin`, yariw-biradarlarinin` ta`wellesine de, anasinin` zari-giryanina da qulaq aspaydi :

Xamra aytar anasinin` halini,

Ko`rmesem o`lermen qa`ddi dalini,

Awzindag`i shadi-sheker balini,

Sormasam, kewlime a`rman ko`rindi - dep yel jurti menen xoshlasa jolg`a rawana boladi. Biraq hayali Sa`rbinaz Xamrani joldan irkiwge ha`mmeden beter ku`sh saladi. Wol Xamranin` jolda siynemdi aship jatsam, siyneme ko`zi tu`sse, meni qiymay keynine qaytpaspa yeken »-dep (36-t. 255-258 betler) jolinda jatip aladi. Xamra wonin` ko`kiregine ayag`in qoyip u`stinen atlap wo`tip kete beredi. Aqiri Sa`rbinaz da wo`z ta`g`dirine ko`niwge ma`jbu`r boladi. Xamrani hesh kim, hesh na`rse irke almaydi. Bul halatta Sa`rbinazdin` obrazi waqiyani keskirlestiriwshi xarakterge iye. Wol Xamrani so`z benen de, saz benen de, naz benen de toqtata almag`an son` yen` song`i ilaj ar-namis simboli bolg`an aq siynesin ayag`inin` astina to`sewge ma`jbu`r boladi. Xamrani joldan qaytariwg`a bul usilda tosqinliq bola almaydi. Aqiri qaharmang`a qaratilg`an qarsi ku`sh na`tiyjesiz bolg`annan son` basqa syujetlerdin`, waqiyalardin` dawamlaniwina jol aship beredi.

Da`standag`i waqiyalardin` shiyelenisiwi birden ju`zege kelmeydi. Wol kem-kemnen, a`ste-aqirin bir birine qarama-qarsi obrazlardin` ta`sirinde qaliplesip ha`m rawajlanip baradi. Ma`selen, Xamranin` sho`llewi, bulaq basinda a`kesi Axmetke bir topar qizlardin` dus boliwi, Axmettin` tilegin wolardin` qanaatlandirmawi, qayta masqara bolip tayaq jewi ag`imdag`i

konfliktlik jag`daylardin` sebepleri bolip tabiladi. A`lbette, biz Ashiq Axmet obrazin burinnan kiyatirg`an obrazlar qatarinda sanap wonin` da`reginde qaharmang`a ja`rdemshilik xizmetin atqariwshi, g`amxorshi, g`ayri-ta`biyiy ku`sh sipatinda bahalag`an edik. Haqiqatinda da, Axmet obrazinda wo`z perzentinin` saparina joldas bolip, wog`an janku`yerlik yetkenligi biykar yemes. Degen menen Axmet feodalliq ko`z qaraslardi alip ju`riwshi obraz da`rejesinde qa`liplesken. Yag`niy, wol ja`miyetlik ta`sir ag`iminda jan`asha sipat alip ku`shli transformatsiyag`a ushirag`an obraz. Sonin` ushinda, perzenti ushin izlep kiyatirg`an qizg`a wo`zi ashik bolip, qizdan bar haqiqatliqti jasiriwg`a ha`reket yetedi. Solay yetip perzenti menen yekewinin` aralarinda ku`shli konflikt ju`zege keledi. Xamranin` a`kesine aytqan mina so`zleri bunin` taqiyiq da`lili:

Ha`r kim wo`z muradin bolsa dep oylar,
Bag`ban ko`rse, tutip qolinda bag`lar,
Bu`lbil pig`an tartip bul bag`da sayrar,
Ne ushin a`l uzattin` yar almasina,

Bir yarim bar pa`lek sag`an bermenem,
Endi sag`an hasla sirim demenem,
Xamra aytar yarnin` gu`lin termenem,
Gardan uzatipsan yar almasina. . . (36-t. 266-bet)

Bul teksttin` mazmuninda Sayatxannin` yen` jaqsi ko`retug`in «Ruwhijan» degen alma ag`ashin a`kesinin` bu`ldirgenine Xamranin` narazilig`i, ashiw-izasi so`z yetiledi. Bekette alma ag`ashi simvolliq harakterge iye. Wol Sayatxannin` bir wo`zine g`ana tiyisli alma ag`ashi bolg`anliqtan, wog`an yarinan basqanin` qoli tiymesligi kerek degen tu`sinik kelip shig`adi. Demek, Xamranin` a`kesinin` ha`reketlerine qarsi nig`iwg`a toliq tiykar bar. Ma`selen, Xamra aytti: A`y ata, yendi menen sizin` menen shermende bolip barmayman. Keynime qaytaman - dedi ha`m atasinan geyne qildi (36-t. 267-bet) dep bayan yetiledi. A`kesi balasinin` bul ga`pine ma`ni bermey, wog`an da`lde beriwdin` wornina «Menin` ha`m qara qayg`im senin` Sayatxandi alg`anin` yemes. Men ha`m keynime

qaytaman»(36-t. 267-bet) dep juwap beredi. Usig`an qarag`anda Axmettin` obrazinda yelege shekem perzentin joldan qaytariw, wo`z kelinine qaytarip qosiw niyeti barlig`i saqlang`anlig`i seziledi. Yag`niy. Axmet patriarxalliq printsiplerdi de wo`z boyina sipirip alg`anlig`i seziledi. Axmet obrazi xaliq tan`lag`an obraz. Wortaliq woni solayinsha qabil yetken. Wo`z perzenti menen konfliktlik halatlardi bastan keshiriwine wonin` turaqsiz ko`rse qizar ha`reketleri sebep bolg`an. Sonin` ushinda wol wo`zine ilayiq yemes islerge basin sug`ip ko`p ja`bir tartadi.

Da`stan tekstlerinde Sayatxan menen Xamra aralarinda da waqiyalardi keskinlestiriwshi kishigirim konfliktler ushirasip otiradi. Ma`selen Xamrani ko`riw ushin arnayı izlep kelgen gu`rjinin` qizin (Gruzin qizi)<sup>1</sup> ta`riyplep bir g`a`zzel aytip ber degen Sayatxannin` wo`tinishine juwap retinde

Bag` ishinde birge da`wranlar su`rsen`,

A`narinan u`zip almasin tersen`,

Arzimas du`n`yanin` malini bersen`,

qariydari bolip alsaq gu`rjinin` (36-t. 269-bet) degendey bir neshe ta`riypler aytadi. Bug`an ashiwlang`an Sayatxan «Sonsha ku`nnen beri meni sonday yetip bir maqtamadi. Bul qizdi mennen ha`m jaqsiraq ko`rdi»-dep g`a`zeplenip ka`niyz qizlarina Xamrag`a to`rt ju`z tayaq uriwdi buyiradi. (36-t. 269-bet.). Xamra wog`an ashiwlanip:

Famg`unlik bizge jetisti,

Wo`mirim gu`line wot tu`sti,

Ayraliqtin` waqti jetti,

Ketermen bunda nem qaldi.

Xamra aytar, ketey jolg`a,

Qaramaspan sag`iw salg`a,

Bul ne sitam a`ziyz jang`a,

¹ Гуржинин кызы М.Матсапаев версиясында Хурбадам деп аталады.

Ketermen bunda nem qaldi - dep (36-t. 269-bet) jolg`a tu`sedı. Bul ayralıqqa da`ti shidamag`an Sayatxan Xamranin` izinen tog`ız ka`nızın jiberip meni ko`shkinin` u`stinen jig`ilip du`n`yadan wo`tti den`ler, bolmasa qaytpas, degen woyin a`melge asirip, qaytadan jarasip aliwg`a jol tabadı.

Bulardan tisqari, Xamrani sinap ko`riw ushin qız benen jen`gesinin` aytisi (Xamrag`a ashiq bolip), Sayatxannin` Xamranin` so`zlerinen gu`manlaniwi ishki mazmunlıq qarama-qarsılıqlardin` qa`liplesip wo`z sheshimlerin tawip bariwin ta`miynleydi.

Da`standag`ı yen` ku`shlı qarama qarsılıq Sayatxannin` a`kesi Ma`metxan menen yekewinin` aralarındag`ı waqiyalarda payda boladı. Sayatxan ka`niyzi Baniw arqalı a`kesinen at-jaraq, qural saymanlardı aldirip, hesh kimgе aytpay qızlardı sharapqa ma`s qilip, tu`yelerine ju`klerin artip Ha`mirenin` jurtına birge qaship ketedi. Bunnan xabar tapqan Ma`metxan qırıq atlı a`skerin izine yertip qızın kuwip ketedi. Mina`j Ma`tsapaev variantında qızınin` izinen bir wo`zi atlanadı. Izinen quwip kiyatirg`anın bilgen Sayatxan Xamranin` kiyimin kiyip a`kesin qarsi aladı. Ha`r yeki variantta da bayanlaniw wo`zgesheliklerine qaramastan konfliktlik jag`daylardin` sheshiliwine Sayatxannin` tan` qalarlıq mergenligi sebep boladı. Sayatxan izinen quwg`ınshılar kiyatirg`anın bilip Xamra menen woylasıq yetedi. Wonin`:

Keynimizden jetip alsalar ba`ntke,
Yel ishinde bizler bolip shermende,
Qol ayag`ın baylap, a`ylese bende,
Ba`ntke salıp tutıp alsa ne dersen`. – degen sorawlarına
Ha`mirenin` :

Men qaytpaspan a`jel kelse jolimnan,
Wo`lgen jaqsi, sen ketkenshe qolimnan,
Qilish uray, kelse sag`w-solimnan,

Senin` ushin sheyit wo`lsem ne dersen` - dep bergen juwabi baslarına is tu`sip, qiyin-qistaw waqıtta yeki ashiqtin` bir-birine sadiqlig`inin` belgisin an`latadı.

Sayatxannin` a`kesine ushirasqannan keyin qoyg`an sha`rtide yeki aradag`i konfliktti sheshiwshi basli tu`yin yesaplanadi . Nishang`a woq atiw jarisi bir qatar xaliq da`stanlarinan bekkem worin alg`an u`yrenshikli syujetler menen epizodlardin` ko`shpelilik sipatlarin belgileydi. Ma`selen «Alpamis», «Qoblan» da`stanlarinda usi a`skeriyo`ner basli a`hmiyetke iye bolip batirlardin` ha`m wolardin` qalin`liqlarinin` ta`g`dirin sheshetug`in wo`zgeshelikleri menen daralanip turadi. «Sayatxan Xamra» da`staninda da usi epizod sheshiwshi xizmet atqaradi. Ma`selen, ashiw menen izinen quwip kelgen Mamatxang`a qizi bilay deydi: «Ey, ata bir nishanin` bolsa tut, bolmasa sheyit wo`lersen` qayt keynin`e deydi. Sol waqitta Mamatxan patsha shep qolinin` shunatay barmag`indag`i altin ju`ziginin` qasin tutti. Sayatxan pa`riy ko`z ushinda turip, jaydan bir woq u`zdi. Altin ju`zikтин` qasin julip woq alip ketti». Bul mergenlikke qayil qalg`an a`kesi wog`an irzalig`in bildirip:

Sen atan`a saldin` ko`p hijran,

Mag`an zindan boldi bul jaqti ja`han,

Qayda barsan` qozim, bar bolg`il aman,

qizim seni bir allag`a tapsirdim. . . (36-t. 276-bet) - dep a`skerleri menen izine qaytip ketedi. A`kesi menen qizi wortasindag`i waqiyaliq konflikttin` payda boliwi wortaliqtag`i u`rip-a`det da`stu`rlar menen teren` baylanisli. A`sirese, patshalardin` qizinin` basqa jurttin` jigitleri menen qaship ketiwi ajiralmas da`rt, keshirilmes gu`na yesaplang`an. Bul tariyxiy bolg`an waqiya bolmag`ani menen turmisliq fakt.

Da`standa patsha obrazi ju`da` qisqa mazmunda sa`wlelengeni menen waqiyalardin` obrazlardin` sheshemin tabiw sonin` ha`reketlerinen g`a`rezli boladi. Sayat penen Xamranin` ha`reketleri atasi Mamatxang`a maqul kelmegenlikten patsha wolardin` jawina aylanadi. Feodalliq ha`kimshilikte patsha obrazi sotsial`-siyasiy tendentsiyalardin` a`dewir jarqin ko`rinishlerin sa`wlelendire aladi ha`m ko`binese qaharmannin` dushpani retinde sa`wlelenedi.¹

¹ Жирмунский В.М. Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос ГИХЛ. М.1947. 402-б

Biraq, da`standag`i patsha obrazi qansha qatal bolg`ani menen, wo`z perzentinin` diydilerine ko`niwge ma`jbu`r.

Bul ku`lpetler san`a tushti Mamatxan,

Qiz perzentten mag`an keldi bul sitam,

Wg`il zuriyad ushin ko`p shektim pig`an,

Barg`il qozim, bir allag`a tapsirdim. . . degen qatarlari (36-t. 276-bet) feodalistik pikirlewdin` aristokratiyalıq ortalıqtag`i na`tiyjelerin anıqlap beredi. Biraq, patsha obrazi xalıqtın` sanasında qa`lipleseı. Wonin` is ha`reketlerine qarap jaqsi ya jaman baha beredi. Waqiyalardıń ma`nisinde ha`m sheshimlerine ilayıqlastırılğ`an obrazlardı tan`laydı. Mamatxan patsha da xalıq sanasındağ`i patsha. Wol qansha zulım bola bermesin ba`rı bir qızınin` ta`g`diri ushin ha`r na`rsege qayıl bolıwğ`a ma`jbu`r.

Waqiya tu`yinlerin sheshiw maqsetinde paydalanılğ`an ju`zıktin` qasın atıp tu`siriw motıvı ko`birek yerteklik harakterdegi syujetler toparına kiredi. Bular lıro-romantikalıq da`stanlarda ju`da` sıyrek qollanılatus`ınin da atap wo`tiwimiz tiyis. A`dette, yerteklerde waqiyalar ulıwmalıq mazmung`a iye bolıp, wolardıń geyparaları da`stanlarga yengizilgende bir qansha konkretlılıkke iye boladı. Da`stanlardın` syujet quramın payda yetken epizodlarda realizm anag`urlım ku`shli bayan yetilip atırğ`an qaharmanlardın` basınan keshirgenleri, waqiya ha`m ha`diyseler kompleksi xalıq tariyxınan bir u`zındi sipatında sa`wlelenedi.¹ Haqıyqatında da, qiyin jag`daydan shig`iw ushin islengen ilaj (ju`zıktin` qasın atıp tu`siriw) tariyxıy-turmisliq shinliqtin` anıq bir maqsetler ushin qolanılğ`an epikalıq sa`wleniliwlerin ta`miynleydı.

«Sayatxan Xamra» da`stanındağ`i waqiyalardı keskinlestiriwshi obrazlardan biri Ba`rzen`gi (da`wler) obrazi. Jol ju`rip sharshag`an yeki ashıq tawdıń to`besinde, bulaq basında wot jag`ıp dem alıp atırğ`anda Ba`rzen`gi da`w degen bir ala shubar da`w kelip Sayatxan menen Xamrani uslap alıp bir tasqa ba`nt yetip baylap qoyadı. (36-t. 277-bet). Da`w adamxor da`w bolıp ta`riyplenedi. Wol bir waqıttin` wo`zinde «tu`yelerdin` ekewin wo`ltirip shish kabap pisirip»

¹ Пропп В.Я. Русский героический эпос. Л. 1955. 173-6

ja`ne u`sh tu`yeni wo`ltirip qazang`a salip awqatlanatug`in da`w kelbetinde ta`riyplenede. Wol won adamdi jegen, yekewi gezekte turg`an, tag`i yekewi alip kelingen wog`ada qorqinishli adam kelbetindegi maqluq. Sayatxan baylawda jatip qasina kelgen Ba`rzen`gi da`wden woni azat a`ylewin soraydi. A`dette bunday jag`daylarda qaharman wo`zin qiyinshiliqlardan qutqariw tilegin g`ayri-ta`biyiy ku`shke iye pirlerinen sorawi da`stu`rge aylang`an. Biraq, Sayatxannin` wo`z dushpaninan ja`rdem sorawi yerteklik obrazlarga ta`n usillardin` biri bolip, usi syujet tutasi menen yerteklik motivlerdin` ta`sirinde payda bolg`anlig`in aniqlaw qiyin yemes. Da`standag`i da`w obrazinda bir na`rse aniq woni Xamra menen Sayatxannin` bir birine qoyg`an muhabbat tuyg`ilari qiziqtirmaydi, kimkimdi jaqsi ko`redi, kim menen birge da`wran su`redi wog`an ba`ri bir. Wonin` tek tamag`inin` toqlig`i g`ana qiziqtiradi. Yag`niy, waqiyanin` shiyelenisiwine tek bir ta`repleme g`ana ta`sir jasaw imkaniyatina iye. Wol ashiq-mashiqlardi bilip-bilmegen halda pisirip jew arqali g`ana wolardin` ta`g`dirine shek qoya aladi. «Da`wlerdin` xizmetindegi bul wo`zgeris insannin` aqil sanasi na`tiyjesinde ju`zege kelgen. Sebebi, bul maqluq qansha ku`sh-qu`diretke iye bolmasin oysiz ha`m ladan bolip, adam wo`z yepshillikleri menen wonnan ten`siz u`stinliklerge iye boladi»¹.

Da`standa Sayatxanda o`z aqili, epshillikleri arqali da`wdin` pa`njesinen qutiliwg`a yerisedi. Bul epizod bilay bayan yetiledi : «Xamra Sayatxannin` ayag`indag`i jipti tisi menen sheshti. Sayatxan arqasi menen ju`rip barip, ju`ziktin` qasin qoparip, qazang`a tasladi. . . Da`w kelip, qazandag`i pisip turg`an tu`yelerdin` yetin su`zip alip jemege kiristi. Bir saattan son` wotirg`an da`w biyhush bolip jig`ildi, ja`ne saattan son` da`w wo`ldi. Bular da`wden qutilip, qalg`an tu`yelerdi alip jolg`a rawana boldilar» (36-t. 277-bet) Bunda da qaharmanlardi qutqariwshi ob`ekt ju`zik bolip tabiladi. Ha`r yeki jag`dayda da ju`zik qaharmanlardin` ta`g`dirin unamli ra`wishte juwmaqlaw ushin xizmet yetedi. Biraq, wol ertekleridegidey siyqirli ju`zik yemes, al a`piwayi ku`ndelikli paydalanilip ju`rgen bezeniw buyimi. Waqiya usi ta`repi menen realliqqa jaqin

¹ Ошикнома. Хорезм дostonлари. «Хорезм» Ургенч. 2006. 5-б.

keledi ha`m anag`urim isenimli sa`wlelenedi. Demek obrazlar do`retiwde yerteklik syujetlerdin` yamasa epizodlardin` paydalaniliwi ku`shli transformatsiyaliq wo`zgerislerge ushiraydi. Wolar qalay bolsa sonday halinda paydalanila bermey, tariyxiy-turmisliq talaplarg`a beyimlestirilip bayan yetiledi .

2-bap boyinsha juwmaq

Da`standag`i obrazlardi uliwmalastirilg`anda minanday juwmaqlarg`a iye boliwimiz mu`mkin:

1.Da`standag`i tiykarg`i obrazlar uliwmaliliq sa`wleleniwlerin saqlag`an halda, wolar wo`z aldina milliy sipat alip wortaliqtan talaplarina ilayiqlastirilip ha`r bir millettin` wo`zine ta`n u`rip-a`det da`stu`rlerin, ishq-muhabbat tuwrali xaliqliq tu`siniklerdin` u`lgilerin sa`wlelendiredi.

2. G`ayri-ta`biyiy ku`shlerge iye obrazlar da`stannin` mazmunliq ha`m ko`rkemlik jaqtan jetilisiwin, waqiyalardin` ra`n`-ba`ren`ligin ta`miyinlew, a`sirese, qaharmanlardin` ha`r qanday ja`rdemge mu`ta`j bolatug`inlig`in ha`m wonnan ma`det aliwg`a ruhlaniwg`a mu`mkinshilikler tabatug`inlig`in so`z yetedi.

3. Da`standag`i waqiyani belgili da`rejede keskinlestiriwshi, shiyelenistiriwshi obrazlar unamli qaharmanlar arasinda da, unamsiz qaharmanlar arasinda da, ko`bine unamli qaharman menen unamsiz qaharman arasindag`i waqiyaliq diologliq qatnaslarda sa`wlelenip, wolarda miflik, a`psanaliq, yerteklik motivler da`stannin` ideyaliq ha`m ko`rkemlik talaplarina ilayiqlastirilip paydalaniladi.

3 bap Da`stannin` ko`rkemlilik o`zgeshelikleri.

Iri epikaliq xaliqliq do`retpelerinin` ko`rkemlik wo`zgesheliklerin so`z etkende yen` birinshi gezekte da`standa tildin` qollaniw sipatlarina ayriqsha diqqat awdariwimiz za`ru`r. Sebebi tildi qollaniw usillarin a`melge asiriwda atqariwshilardin` sheberlikleri menen jeke qa`biletleri ko`zge taslanip turadi. Sonin` tiykarinda milliy tilimizdin` ko`rkemlik da`rejelerinin` ko`p qirlilig`in aniqlawimiz mu`mkin.

Ha`r bir da`stannin` yamasa qandayda bir do`retpelerdin` ko`rkemliliği bolip atirg`an waqiyani su`wretlew usillarin qanshama da`rejede paydalaniwdan g`a`rezli. Yeger wol do`retpе waqiyalari bay su`wretlew usillari menen bezetilse, wonin` ko`rkemlik sipatlarida sol g`urlim da`rejede tartimli, tu`sinikli ha`m qiziqli boladi.

Da`standa metafora, epitет, ten`ew, portret, peyzaj, ta`riplew siyaqli bir qatar ko`rkemlew qurallari sheber, wo`z worninda paydalanilg`an. Wolar a`sirese da`stan waqiyalarin rawajlandiriwda, ha`r qiyli obrazlar do`retiwde milliy tilimizdin` bay imkaniyatlarin ashıp beriw ushin xizmet yetedi.

Da`stannan worin alg`an naqil-maqallar, ushirma so`zler, aytis juwaplar, xaliq prozasinin` da`stanlarimizda qollaniliw u`lgileri do`retpedegi ko`rkemlik wo`zgesheliklerdi aniqlawshi faktorlar sipatinda a`meliy - ilimiy pikirlerimizdi ja`mlestiriwge, belgili bir analitikaliq na`tiyjelerge keliwge jol ashıp beredi.

«Sayatxan Xamra» da`staninin` milliy variantlarindag`i ko`rkemlilik da`rejeleri, sonday aq uliwma versiyalardin` ko`rkemlilik sipatlari bir birinen u`lken parq qiladi. Qandayda bir waqiyani ko`rkem bayanlap beriw atqariwshi baqsilardin` yamasa qissaxanlardin` ruwxiy estetikaliq talg`amlarinin` jemisi retinde ha`r qaysisi wo`z aldina epikaliq do`retpе yesaplaniladi. Sonliqtan wolardi wo`z ara a`debiy – fol`klorliq basqishtan salistirip u`yreniw da`stannin` uliwma ko`rkemlik da`rejelerin belgilewde wog`ada a`hmiyetli.

3.1 «Sayatxan Xamra» da`staninin` ko`rkem tili ha`m qosiq qurilisi

«Sayatxan Xamra» da`stanninin` til wo`zgesheliklerin u`yreniwdi wortag`a qoyip otirg`andag`i bas maqsetimiz, wonin` milliy versiya yekenligine gu`man tuwdirmaw, haqiyqiy milliy tilimizdin` u`lgilerinen ibarat bolg`an xaliq da`stani yekenligin da`lillew na`zerde tutiladi. Sebebi xa`r qanday do`retpenin` milliylik sipatlarin aniqlawda til yen` tiykarg`i dereklerdin` biri bolip tabiladi.

Da`stannin` tili wog`ada qospali xarakterge iye. Wonda a`piwayi so`ylew tili menen birqatarda fol`klorliq do`retpelerde jiwi qollanilatug`in xaliq tili, jazba a`debiyatlardan orin alip kelgen kitabiwi jazba tiller wo`z-ara sintezlengen jag`daylarda jiwi ushirasip wotiradi. Bizin` waziypamiz wolardi birin - birinen ajiratip aliw yemes, al wo`z-ara u`ylesimlilikin baqlaw ha`m do`retpenin` ko`rkemlik da`rejelerin aniqlaw bolip tabiladi. Bunin` ushin da`standa qollanilg`an til faktorlarina diqqat awdariw ayriqsha a`hmiyetli.

Da`standa qaraqalpaq tili menen bir qatarda wo`zbek ha`m turkmen tillerindegi elementler ushirasadi. Bul ta`biyiy halat, sebebi, bul da`stan usi tillerdin` barlig`inda da bar bolip, wolardin` mazmunlari bir-biri menen sabaqlas ha`m milliy ra`wishte wo`zinshe qa`liplesip, rawajlanip milliy ruwxii miyraslarimizdi toliqtiriwg`a xizmet yetip keledi. Wolardin` uqsaslig`inin` tag`i bir to`rkini wo`z ara jaqin qon`silar sipatinda bir-biri menen ma`deniy qatnaslardi a`melge asiriwg`a toliq imkaniyatlarinin` bolg`anlig`inda dep tu`sinemiz. Qala berse, qaharmanliq da`stanlarga qarag`anda, liro-epikaliq da`stanlardag`i waqiyalarga wo`zgerisler kirgiziw anag`urlim qiyin. Wo`ytkeni wonda dramatizmnen go`re lirizm – qaharmanlardin` ishki sezim tuyg`ilari basim worin iyeleydi. «Soni da aytiw kerek - deydi, akademik alim H. Xamidov, - ha`r xaliqtin` milliy ma`plerine liroepikaliq da`stanlardan go`re qaharmanliq da`stanlar beyimleskish keledi»<sup>1</sup>. Biz bul pikirdi toliq qollap kuwatlag`an halda liro-erikaliq da`stanlardag`i turaqli syujetlerdin` saqlang`anlig`in, biraq wolardin` milliy o`zgesheliklerge iye yekenligin atap wo`tpekshimiz. Ma`selen

¹ Хусниддин Хамидий., Шығыс тиллериндеги жазба дереклер. «Билим».Н. 1991. 101-б.

Sa`rbnazdin` Xamra jat jurtlarg`a qiz izlep baratirg`andag`i ishki keshirmeleri ha`r u`sh tildegi da`stanlarda da birdey derlik, biraq son`g`i kupletinde wo`zgeshelikler bar. Alip qaraiyiq:

Qaraqalpaq tilinde:

Da`rdim menin` boldi taza

Qoymas qulaq ahiw zarg`a

Seytem a`ylep Sarbinazg`a

Bashqa yar tutmali boldi...(36-t, 258 b)

O`zbek tilinde:

Ezimni du`ndirdim qisha

Shu kun bwldi dardim toza

Sitam aylab Salbineza

Ha`mrajon ketmali buldi...(64, 18)

Tu`rkmen tilinde:

Doldi du`nya`ge ovaza

Bu gup boldi derdim ta`ze.

Sutem a`yla`p Serviniyaza

Xemraxan giytmeli boldi...(71,115)

Bul qatarlardi wo`z ara salistirip qarag`anda aytarliqtay wo`zinshelikler sezilmeydi. A`sirese qosiqtin` tu`rkmen tili menen wo`zbek tilindegi ma`nileri bir birine ju`da` jaqin. Ha`r variantta da «Qoymas qulaq ahiw zarg`a», «Ezim du`ndirdim kisha», «Doldi du`nya`ge ovaza» degen jan`a qatarlar bar. Degen menen usilardin` ishinde «Qoymas qulaq ahiw zarg`a», «Bashqa yar tutmali boldi» degen qaraqalpaq versiyasindag`i qatarlar qaharmannin` ishki ku`yinishlerin teren`irek sa`wlendirip turg`anday seziledi. Yag`niy Sa`rbnazdin` ahiw zarina qulaq qoymay, basqa yarg`a atlanip baratirg`an wo`z ku`yewine bolg`an naraziliq tuyg`ilari ta`sirli psixologizm menen «bashqa yar tutmali boldi» dep keltirgen. Bunday qatar basqa versiyalarda ushiraspay

Xamranin` atin keltiriv menen g`ana sheklenedi. Da`stan versiyalarinda bunday wo`zgeshelikler ha`r bir qosiqta bar derlik. Geybirewleri bir versiyada qisqa tu`rinde berilse, sol qosiq basqa bir versiyada ken`eytip bayan yetiledi . Tekstlerde ko`rinip turg`aninday keltirilip wo`tilgen u`sh tilde de wo`zine ta`n fonetikalik ha`m gramatikalik wo`zgeshelikleri saqlang`an. A`sirese, leksikalik ma`nilerinin` tutaslig`i ha`m belgili bir so`zdin` tek sol til ushin g`ana xarakterli boliwi itibarg`a ilayiq. Ma`selen, «Sitam» -ja`birlew, azapta qaldiriw ma`nisin bildiretug`in so`z qaraqalpaqsha «Setem», tu`rkmen she «su`tem» dep berilgen. Degen menen, sonida belgilep wo`tiwimiz kerek, tekstlerde tu`rkmen tilinin` ta`siri ko`birek ko`rinedi. («O`tmeli boldi», «giytmeli boldi», «unutmali boldi», «tutimli boldi») ha`m tag`i basqa.

Baqsilardin` repertuarinlarda jiyi aytilatug`in «Sayatxan bag`dadur bag`da» qosig`inan bir misal keltireyik. Bul qosiq alti kupletten ibarat bolip wo`zbekshe ha`m tu`rkmen she versiyalari til wo`zgesheliklerin yesapqa almag`anda bir-birinen parq qilmaydi. Qaraqalpaqsha versiyasinda bolsa bir shuwmaq qosiq wo`zgeshe ma`nige iye:

Tawis kibi moyin burg`an,

Ashig`ina qarsi turg`an,

Qaynatasina tayaq urg`an

Ja`lla`t qiz bag`da dur bag`da, (36 - t, 266)

bul qatarlar basqa versiyalarda bilay berilgen:

Er bog`ina kirar bolsang,

Qizil gullar terar bolsang,

Sayadxonni kurar bolsang,

Istaging bog`dadur bog`da... (64,32) Al bul qatarlar qaraqalpaqsha versiyasinda ushiraspaydi. Demek, aldinda bolip wo`tken waqiyalardi bayanlaw ko`z qarasinin` da`stannin` qaraqalpaq nusqalarinda waqiyani barinsha toliq poetikalik til menen su`wretlew usillari maqsetke muwapiq keledi. Sonday aq «Ja`llat qiz», «Da`li qiz» siyaqli epitetler menen da`stannin` tillik imkaniyatlarin ashiwg`a da jol tabilg`an. Bunday qosiqlardan` tillik sipatlarin ko`rkemlestiriwde

qosiq do`retiwdegi fol`klorliq usillar menen jazba a`debiyattin` wo`z ara u`ylesimliliği ulken a`hmiyetke iye. Joqarida biz keltirip wo`tken qosiq tekstleri ha`m basqada ko`plegen qosiqlarda uliwma da`stannan worin alg`an waqiyalardi poetikalıq qa`lipke tu`siriwde milliy tilimizdin` ken` mu`mkinshilikleri bar yekenliginin` guwasi bolamiz.

Da`standa xalqimiz wortalıg`ında ken`nen ma`lim bolg`an «Ayralıq» qosig`inin` u`lgisindegi qatarlar ushirasadi. Misali xalıq qosiqlarında

Bawrimdi giriyan yetti

Zalim ayralıq ayralıq

Kewlimdi wayran yetti

Zalim ayralıq ayralıq

Ayralıqtan ja`biri wo`tti

Jilap jilap ba`ri ketti

Az kem yetip aytsaq netti

Zalim ayralıq ayralıq. . .¹ degen qatarlardag`i ha`mmemizge ma`lim bolg`an teren` psixologizm menen do`retilgen xalıq qosig`inin` poetikalıq ma`nisi da`standa worinli, sheber ha`m sol waqıtta bolip atirg`an waqiyag`a muwapiqlastirilip qayta islengen. Alıp qarayıq:

Ayra bolip wo`z yelimnen

Sho`l adasip neshe jerden

Asip wo`ttim neshe tawdan

Zulim ayralıq ayralıq

Ko`rindi yelim bag`lari

Ba`lent pa`sli ha`m dag`lari

U`stinde ushar zag`lari

Zalim ayralıq ayralıq... (36-t,273)

¹ Қарақалпақ фольклоры, көп томлық. «Ғарип Ашық, Саятхан Хамира»., «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1985. 196-бет

Xaliq qosiqlarida ayraliq zardaplarina uliwma poetikaliq xarakteristika berilse da`standag`i qosiqta yelden, tuwilg`an jerden ayiriliw azaplarin bastan keshirgen adamnin` jeke ha`siretli tuyg`ilari so`z yetiledi .

Da`standag`i usunday fol`klorliq do`retiwshilik u`lgilerin paydalaniw usillari jiyi qollanilg`an ha`m xaliq tilinin` ko`rkemlesiw da`rejelerin arttiriwg`a worni ashiqtan-ashiq ko`rinip turadi. Usi «Ayraliq» qosig`i ha`m basqada bir qatar qosiqlar wo`zbek ha`m tu`rkmen versiyalarinda paydalanilmag`an. Bul wo`zgeshelik milliy da`stanlarmizdin` wo`z aldina rawajlaniw imkaniyatlarinin` mollig`in da`lilleydi.

«Sayatxan Xamra» da`stanindag`i klassikaliq a`debiyatimizdin` u`lgisinde jazba a`debiy tilge jaqin bolg`an qosiqlarda ken` worin alg`an. Ma`selen, A`jiniyazdin` «Tu`ser», «Sa`lem degeysen`, «Eldi ko`rer ku`n bar meken» ha`m tag`i basqa qosiqlarinin` motivleri da`stannin` ko`rkem til wo`zgesheliklerin aniqlawg`a ha`m lirikaliq shegaralardi barinsha ken`eytiwge ja`rdem beredi. A`jiniyazdin` «Sa`lem degeysen`» do`retpesindegi

Abdullajan, sa`n`a atam ushirassa,
Ha`jiniyaz sa`lem dedi degeysen`,
Ko`zi yashlig`, munlig` anam ushirassa,
Ug`lin ma`nden sa`lam dedi degeysen` . . .

Ulig`-kishik g`a`rez ulig` elima`,
Ha`mda`m olip bizin` bila`n yurane
Ashamayli-qiyat bizni bila`na`

Hajiniyaz sa`lam dedi degeysen` . . .¹ degen qatarlar sol da`wirdegi jazba a`debiy tildin` yen` ko`rkem u`lgileri boliwi menen birge da`standi atqariwshilar ta`repinen yengizilgen usi motivlik sa`ykeslik xaliqliq do`retiwshilik usili menen bekkem baylanisli. Misali:

Munnan ketsen`, qaytip ata ellerge,
Woynap wo`sken ten`dashlarg`a sa`lem de,

¹ Ажинияз. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1988. 65-б

Menin` ushin ko`zi gıryan jollarda,
Aq su`t bergen ol anama sa`lem de. . .

Xamra aytar tilge kelgen so`zini,
Ja`ne qaytip ko`rmek bolg`ay ju`zini,
Qa`wmi-qardash ulli-kishi begini,

Ulli-kishi g`oshshaqlarg`a sa`lem de. . . (36-t. 271-bet) degen qatarlar tikkeley jazba tildin`, xaliqliq so`ylem tiline ta`siri na`tiyjesinde do`retilgen. Usınday do`retiwshilik ta`sir u`lgileri A`jiniyazdin` «Eldi ko`rer ku`n barmeken» qosig`inin` motivleri arqali da da`stang`a yengizilgen. Bundag`i keltirilgen:

Atlanip maydan ara, seyil yetip dag`i du`zleri,
Kiygeni zerden lipas, qizil almaday ju`zleri,
Qarshig`a quslar qolında, tir-tir atar o`zleri,

Yari-jora oynap o`sken, ten`i doslar barmeken. . . (36-tom.277-bet) degen ha`m usi siyaqli da`stan tekstindegi qosiq qatarlari A`jiniyazdin`:

Haq a`zelde a`ylemish oshbuw yu`rish bizge nesip,
Yariw-dostan ayrilip, qayg`i-duman basqa tu`sip,
Birge ju`rgen qiziw-jawan, yar-yaran menen ko`risip,

Yar bila` ha`mdam bolip, ju`rmege ku`nler barmeken. . .¹ degen belgili qatarlari menen u`yles, mazmunlas, yekenligin moyinlaw qiyin yemes. Biz a`meliy mag`liwmatlar retinde paydalang`an qosiq qatarlari Juman baqsi variantında ha`m da`stannin` wo`zbek, tu`rkmen versiyalarında ushiraspaydi. Bul pikir a`lbette basqa milliy versiyalarda klassikaliq u`lgidegi qosiqlar joq degen tu`sinikti keltirip shig`armaw tiyis. «Sayatxan Xamra» da`staninin` milliy versiyalarında jazba a`debiy til xaliq tili menen birge sintezlenip qosiq qurilisinin` turaqli wo`lshemlerin payda yetedi. Wolarda biz ko`birek Maqtumquli joli menen jazilg`an (aytilg`an) qosiq tekstlerin jiyyi ushiratamiz. Bular jazba a`debiy ko`rkem tildin` awizsha ko`rkem so`ylem tili menen wo`z ara bekkem shatisip jan`a do`retpenin` ko`rkemlik sipatlarin ta`miynleydi.

¹ Ажиинияз, сонда 45-б

«Sayatxan-Xamra» da`staninin` Juman baqsi variantindag`i wo`zgeshelikler milliy tilimizdin` ko`rkem sa`wleleniw ta`replerin belgilewde wog`ada a`hmiyetli. Sonday aq Mina`j baqsi variantinda tildi ko`rkem paydalaniwi jag`inan milliy talaplarg`a muwapiq bag`darg`a iye.

Tag`i bir yeskere ketetug`in jag`day A`jiniyaz qosiqларinin` motivlik u`lgilerinin` «Sayatxan Xamra» da`staninan worin aliwi ha`m wonin` tek bir variantta (Juman baqsi) sa`wleleniwi A`jiniyazdin` xaliq do`retpelerinen ta`sirlengennen yemes, al, kerisinshe da`standi atqariwshi baqsilardin` A`jiniyax do`retpelerinen ruhlang`aninda ko`rinedi. Sebebi xaliq qatari Juman baqsi (1841-1949) <sup>1</sup> A`jiniyazdin` qosiqларin jaqsi bilgen ha`m wolardi wo`zi atqarg`an da`stanlarg`a ilayiqlastirip sin`diriwge toliq mu`mkinshilikleri bolg`an dep yesaplaymiz. Degen menen, da`stanlar «XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayirlari tvorchestvosinin` (do`retiwshiliginin`) jazba derekleri bolip xizmet islegen, wolarg`a ha`r ta`repli unamli ta`sir jasag`an tayanish bazalarinin` biri boldi».²

«Sayatxan Xamra» da`staninin` tili a`debiy ko`rkem kitabiy til menen xaliqliq so`ylem tilinin` ko`rkemlesken tu`rleri menen aralasqan milliy epikaliq do`retpе bolip, bizge shekem jetip kelgen lirikali ruhtag`i da`stanlar qatarinan worin aladi.

«Sayatxan Xamra» da`stani basqa liro epikaliq do`retpelerge ta`n bolg`an turaqli qosiq wo`lshemlerinen ibarat. Wonda ko`binese 7,8 ha`m 11 buwinli qosiqлар jiyi paydalaniladi. Qosiqларda qaharmanliq da`stanlardag`iday bolip waqiyalar bayan yetilmeydi. Wolar ilg`iy qaharmannin` ishki sezim tuyg`ilarin, basinan wo`tkerip atirg`an unamli, unamsiz keshirmelerin so`z yetiwge qaratilg`an. Da`stannin` poetikaliq tekstlerinde adamg`a sin beriw-ta`riyplew, aytis-juwap siyaqli tu`rlerdi ushirasadi. Waqiyalardin` rawajlaniwi prozaliq tekstlerdin` moynina ju`klenedi. Bunday usillar lirikaliq da`stanlar ushin harakterli bolip, wolardin` derlik barlig`inda da nama menen aytiliwg`a mo`lsherlengen, qatan` barmaq wo`lshemindegi (sillabikaliq) alliteratsiya,

¹ Айымбетов К. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1988. 138-б

² Хусниддин Хамидий. Шығыс тиллеріндегі жазба дереклер. «Билим», Н. 1991. 105-б

anaforaliq ta`rtipte rifmalasqan qosiq qatarlari qollaniladi. Professor Q.Maqssetovtin` belgilewinshe buwin, uyqas, qosiq qatarlarinin` pu`tini menen belgili bir namag`a beyimlesiwi, qandayda bir basqa namag`a kele bermewi wolardag`i muzikaliliq ta`rtiplilikti belgileydi. Muzikaliliq poeziyanin` ha`mme janrlarina ta`n qubilis.<sup>1</sup> Haqiyqatinda da «Sayatxan Xamra» da`staninin` Juman baqsi To`reev variantinda 57 qosiq paydalanilsa, solardin` barlig`inin`da wo`z aldina atqariliwg`a beyimlestirilgen namalari bar. Da`stannin` Mina`j baqsi variantinda 34 atamadag`i qosiqtin` wo`z namalarina iye. A`lbette, qosiqqa nama tan`law ustaz-sha`kirtlik jolina baylanisli bolip xaliq namalarinin` wo`mirshen`liginde ta`miynleydi. Demek, bir da`stannin` ha`r qiyli variantlarinda paydalanilg`an namalar, basim ta`repi menen turaqliliqqa iye boladi degen so`z. Wolardi wo`zgertiwi, alip taslaw yaki qosiwi mu`mkin yemes. Tekstlerde wo`zgerisler ushirasiwi mu`mkin, biraq namalarda bunday halatlardi kemde-kem gezlestiremiz. Ma`selen, joqarida keltirilgen ha`r yeki varianttada, baqsilardin`, qosiqshilardin` repertuarlarinan worin alg`an belgili qosiqqlar «Yasha pa`riy», «Sayatxan bag`dadur, bag`da» «Yarim ko`rinbes», «Tiyse mag`an tiysin, yarg`a tiymesin», «Yar qara ko`zlerin` ne tiler menen», «Qararim joq», «Sa`wdigim», «Ne dersen» ha`m tag`i basqa yelege shekem turaqli namalar menen atqarilip kiyatir.

Qosiqqlardin` du`zilisi to`rt qatardan ibarat bolip bir neshe kupletti (ba`ntti) wo`z ishine aladi. Uyqaslari ta`rtipli ra`wishte qosiq do`retiwidin` jazba usillarina ta`n bolg`an wo`zgeshelikleri menen xarakterlenedi. Ko`binese birinshi ba`nti ab ab tu`rinde kelip qalg`anlari aaab tu`rindegi klassikaliliq u`lgilerge tiykarlang`an. Ha`r ba`nttin` song`i qatari, ayirim jag`daylarda son`g`i so`zleri ta`kirarlanip belgili redifler menen do`retiledi. Misali:

Sayat qol uzatpa gu`lge,
Gu`l qirmizi kiyinipti,
Yar bizdi yandirmaq ushin,
Yar qirmizi kiyinipti.

¹ Максетов К. М. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы «Фан», Т.1965. 304-б

Bir ko`ylegin bardur ala,

Biri gu`ldur, biri lala,

Bizdi qoyip ju`z qiyala,

Yar qirmizi kiyinipti (14-t.211-212-betler) ha`m tag`i basqa qatarlardin` barlig`inda da son`g`i qatarlar «Yar qirmizi kiyinipti» degen redif penen juwmaqlanadi. Ha`r ba`nttin` song`i qatarinin` son`g`i so`zleri ta`kirarlanatug`in redifleri misali:

Usha tawlardin` bashinda,

Na`mli-na`mli qar ko`rindi,

Menin` bul da`li kewlime,

Bir alako`z yar ko`rindi.

Men kelermen tawdan asha,

Qurban bolsam qa`lemqasha,

Aq siynen`di qosha-qosha,

Qol tiymegen nar ko`rindi (36-t. 200-bet) son`g`i ba`ntleri «bazar ko`rindi», «tar ko`rindi», «miyman ko`rindi» degen uyqasli redifler menen ko`rkemlestirilgen.

Da`stannin` qosiq qurilisinda son`g`i qatarlari izindegi ba`ntlerdin` song`i qatarlari menen uyqasip keletug`in tutas rifmalasqan qatarlar da ushirasadi. Misali:

Qoyma mag`an qiyalin`di,

Wo`zge yardi su`yerim joq,

Sayatxannin` jamalanan,

Basqa yarg`a qararim joq.

Jalg`an yardan ku`tmen` opa,

Menin` ushin shekpen` japa,

Wo`zge menen zawqi-sapa,

Wo`lmegenshe su`yerim joq. . . ha`m tag`i basqa «Tererim joq», «Su`yerim joq», «Bererim joq» degen rifmalar menen ha`r kuplet wo`z sheshimlerin tabadi. Ku`ta` az mug`darda son`g`i qatardag`i son`g`i so`zler ekinshi, u`shinshi, ha`m tag`i basqa kupletlerdin` son`g`i qatarlarinda rifmalasip (redifsiz) keledi:

Ba`ha`rdin` paslinda jaz jaylawinda,
Aqir bu`lbu`lleri g`a`zzel ag`lari,
Yeriki, almasi, a`njir, anari,
Pisip tur ka`ntinin` qurma bag`lari.

Yesiginde bardur pa`riy wa`shlari,
Ha`r mezigilde pisher tu`rli ashlari,
Da`sturxanlar toli nani go`shleri,
Bo`regi, qaymag`i, sari yag`lari. . . (14-t. 213-bet)

Bunda to`rtinshi qatardin` son`ina bag`lari, yag`lari, dag`lari, ag`lari, waqlari degen rifmalar uyqasqa tartilg`an. Qosiqlardan` du`zilisinin` basim bo`legi ab ab bolip qalg`ani aaab uyqaslari menen dawam yetedi. Geyde qosiqalar tu`weli menen aaab tu`rinde bolip keledi. Bunday uyqaslar ha`tte aytis ha`m soraw juwap qosiqalarinda da qollaniladi. Ma`selen, qiz benen kelinshektin` aytisi da aaab uyqaslarinan ibarat. Da`standag`i yeki worinda Sayatxan menen Ha`mirenin` soraw juwaplari gezlesedi. Wonda biri soraydi, biri juwap beredi. Bularda da usi ko`rsetilgen qosiq du`zilisi «Neler bar» ha`m «Xalqali» (qilqali) degen song`i Juman baqsi variantinda qollanilg`an «ne dersen`» degen redifler menen belgili.

Solay yetip, da`standa buwinlardin` uzin qisqalig`ina qaramastan baslaniwi shalis uyqaslar menen (ab ab) baslanip Jadag`ay uyqaslar menen (aaab) dawam etetug`in qosiqalar basim worin iyeleydi. Da`standag`i bes alti qosiqti yesapqa almag`anda wolardin` barlig`ida redifli qosiqlardan ibarat. Wolar qollaniliwi jag`inan ha`r qiyli bolip keledi. Birewleri tutas bir ga`pten ibarat redifler (Yar qara ko`zlerin` ne tiler mennen), basqalari bir yeki so`zden ibarat yarim redifli, tag`i birewlerinin` son`g`i qatarinin` son`g`i bir so`zi redif xizmetin atqaradi.

Qosiqlarda dawissiz seslerdin` u`nlesiw (alliteratsiya) dawisli seslerdin` u`ylesimliliği da`stan tekstlerine ayriqsha ko`rkemlilik bag`ishlap, qosiq do`retiwdegi milliy xaliqliq usillardan sag`a alg`an jan`a jazba a`debiy u`lgilerdin` jetilisen tu`rlerin sa`wlelendire aladi.

3.2 Da`standag`i ko`rkemlew qurallari ha`m usillari

Qaraqalpaq liro-epikaliq da`stanlari su`wretlew usillarına wog`ada bay. Xalqimizdin` bir neshe a`sirler dawamindag`i ku`ndelikli ma`deniy do`retiwshilik turmisinan worin alip kelgen salistiriwlar, ten`ewler, epitetler, metaforalar, litota, grotesklerdin` ha`m tag`i basqa u`lgileri milliy da`stanlarımızda ken`nen paydalaniladi desek artiq aytqan bolmaymiz. Bunnan tisqari wolardin` mazmunlarinan peyzaj, portret siyaqli su`wretlewlerde bekkem worin alip, epikaliq do`retiw imkaniyatlarin bayitip baradi. Ha`r qanday da`stanliq shig`armanin` ideyaliq ha`m ko`rkemlik wo`zgesheliklerin ju`zege shig`aratug`in, wog`an jan`asha sipat беретug`in milliy do`retiwshilik ta`jiriybelerimiz usınday su`wretlewler arqali g`ana a`melge asiriladi ha`m wolar belgili da`rejedegi poetikaliq ko`rkemlikke iye boladi.

«Sayatxan Xamra» da`stanında qollanilg`an ko`rkem su`wretlew usillari liro-epikaliq da`stanlardin` mazmunliq talaplarına ilayiq ha`r bir jeke atqariwshinin` (baqsinin`, qissaxannin`) do`retiwshilik qa`biletlerine baylanisli a`melge asiriladi. Bir atamadag`i da`stannin` variantlarında su`wretlew usillari ha`r qiyli ra`wishte sa`wlelenedi. Usi wo`zgeshelikleri ushında da`stanlar variant dep ataladi ha`m jeke do`retpe retinde ta`n alinadi. Bizge belgili bolg`an Juman baqsi menen Mina`j baqsi (bular ustaz-sha`kirtler) variantlari bug`an da`lil bola aladi. Wolar da`stannin` tiykarg`i syujetlerin saqlag`an halda, wolardin` bayanlaniw jelislerin o`zlerinshe ko`rkemlestirip xaliqliq su`wretlew usillarınan da, jazba do`retiwshilik usillardan da sheber paydalang`anlig`i ko`zge tu`sedi. Bunday jag`daylardı biz ha`r bir qosiqta ushiratiwimiz mu`mkin. Bular portretlik xarakterdegi ta`riyp qosiqlarınan worin alg`an. Ma`selen Gruzın qızınin` Xamrani ko`riw ushin izlep keliwi, Sayatxannin` Xamrani jasirip qoyiwi, aqir

ayag`inda miyman qizdin` so`zin siylap Ha`mireden gruzin qizin ta`riyplep qosiq
aytip beriwin wo`tinish yetkendegi so`zlerdegi pariqlarg`a na`zer taslap ko`reyik.
Juman baqsi variantinda bul qosiq «Gu`rjinin`» degen redif penen bayan yetiledi
, al, Mina`j baqsi wog`an hu`r qiz degen at berip «Hu`rqizdin`» redifi menen
ta`riypleydi.

Juman baqsi variantinda:

Bir qara ko`z dilbar sallana keldi,
Ko`zdi qamastirar qali gu`rjinin`,
Aqlin`di alipti aydek jamali,
Ha`sreti janimdi aldi Gu`rjinin`.

Bag`ishinde birge da`wranlar su`rsen`,
A`narinan u`zip, almasin tersen`,
Arzimas du`n`yanin` malini bersen`,
Qariydari bolip alsan` Gu`rjinin`.

Pirim Shaximardan panayim ermish,
Go`zzaliq jamalin Gu`rjige bermish,
Shashin o`rip, zulpin ko`ksine salmish,
To`gilipti zulpi ja`ne Gu`rjinin`.

Baqshasinda shayda bu`lbili ketpes,
Ah ursam nalishim sol qizg`a jetpes,
Kewlim ishre ko`zden, yadimnan ketpes,
Aq ju`zinde qostan qali Gu`rjinin`.

Xamra aytar ko`rdim yardin` barini,
Gezdim bul jerlerdin` alma bag`ini,
Yar ko`sine qoydim ishqı dag`ini,
Xizmetkeri men bolay Gu`rjinin`.

Mina`j baqsi variantinda:

Bir sa`rwi qa`wmetli sallanip keldi,
Ko`zine shatasti qoli Hu`rqizdin`,
Ko`rgen ashicqlardin` aqlin aldirip,
Aq ju`zinde a`jep qali Hu`rqizdin`.

Jamalin` ko`rsetip aqlim alarsan`,
Bul jang`an janimdi otqa salarsan`,
Gu`rjistannin` qaysisinin bolarsan`,
Inanban`lar, joli ko`pti Hu`rqizdin`.

Shin ashicqa namis penen ar bolmas,
Biyopa heshkimge ha`rgiz yar bolmas,
Kim yari bolmasa qarari bolmas,
Inanbanin`, joli ko`pti Hu`rqizdin`.

Bir na`za`lim ko`rdim sonday a`depli,
O`n`irleri toli marjan sa`depli,
Ha`zilden, daqildan aytip ha`r ga`pti,
Qiyali ketip tur bizge Hu`rqizdin`.

Ashiq bolsam qara na`rkes ko`zine,
Janim qurban shiyrin-sheker so`zine,
Sa`rim qurban Sa`rbinazdin` o`zine,
Aqsiynen` u`stinen joli Hu`rqizdin`.

Bul tekstlerde mazmun maqset bir, biraq, ha`r qiyli bag`dardag`i su`wretlew usillarinin` jemisi bolg`anliqtan biri birinen ko`rkemlik ko`z qarastan a`dewir parq qiladi. «Bir qara ko`z dilbar sallana keldi» degen qatar ekinshi varianta «Bir sa`rwi qa`wmetli sallana keldi» degen so`zler menen berilgen. Bunin` birinde

epitet qollanilsa, yekinshisinde metafora paydalaniladi. Bul tekstlerdegi «aydek jamali», «Arzimas du`n`yanin` malini berse», «Aq ursam nalishim sol qizg`a jetpes», «Bul jang`an janimdi wotqa salarsan`», «Ashiq bolsam qara na`rkes ko`zine», «Janim qurban shiyrin-sheker so`zine» siyaqli epitets, ten`ewler menen grotesklik bag`dardag`i salistirmali usillar wo`zlerinin` ko`rkem poetikaliq na`tiyjeleri menen qosiqqa a`jayip tartimlilik bag`ishlaydi.

Soday aq Sayatxan ta`repinde:

Ju`zleri zulplari lala minawwar. . .

So`ylegende shiyrin-sheker tilleri. . .

Bir ma`lak sipatli huriy halqali. . .

Ju`zlerine urar sa`ni sayqali. . .

Yar jolinda boldim da`li-diywana

Yar qabil a`ylese bizdi bag`mana. . . (14-t. 211-bet) siyaqli qosiq qatarlari portretlik ma`nige iye bolip, bunda da ko`rkem su`wretlew usillarinin` metafora, ten`ew, epitet ha`m tag`i basqa bir qatar ko`rinislerinin` ko`rkem juwmaqlarin ko`remiz.

Da`stannin` Mina`j baqsi variantinda bul ta`riyp minaday wo`zgesheliklerge iye:

Ju`zi gu`l, zulplari lala minawwar. . .

So`zlegende shadi-sheker so`zleri . . . dep baslanip dawami basqasha su`wretlenip ketedi:

Qarag`an shag`in`da tarlan baqishli,

Shashi su`mbil, ju`zi g`umsha naqishli,

Qonarg`a qondirg`an qusim ko`rinbes. . . ha`m tag`i basqa (36-t. 367-368-betler) ten`ewler, epitets, metaforalar milliy ko`rkem do`retiwshilik usillarimizdin` ken` mu`mkinshiliklerge iye yekenliginen derek beredi.

Da`stan qaharmanlarinin` ha`r qiyli psixologiyaliq halatlarin ashiwda, ma`selen, kewli toq quwanishli paytlarinda «Lali-ma`rjan taqqan aqti tislerin`», «Yubqa dodaq ha`mde su`nbil shashlarin`», «Aqsha qarday, ayday appaq jamalin`», «Bag`da pitken gu`ldey xusni-ka`malin`», «Alma kibi bag`da pitken

anarin`» ha`m tag`i basqa su`wretlew qurallari «gu`l ju`zli», «qipsha bel», «ko`zleri qara», «qaslari kaman», «kirpigi nishter», «awzi piste», «la`bleri sheker», «tisleri da`ndan», «zer kekil», «boylari tal shibiq» ha`m tag`i basqa epitetler menen ten`ewler xalqimizdin` epikalıq do`retpelerinde ha`m xalıq qosıqlarında ken`nen qollanılıp da`stu`rli ra`wishtegi su`wretlew derekleri bolıp tabıladı. Bular belgili bir qaharmannin` obrazın, sin simbatın, kelbetin, minez qulqın sıpatlawda barlıq do`retpelergede ta`n usıl. Yag`niy, tu`rkiy xalıqlardıń sonin` ishinde milletimizdin` estetikalıq ko`z qaraların ulıwmalastırıwshi go`zzalıq normaların ulıg`laytug`ın, ba`rinen beter, hayal-qızlarımızdin` sulıwlıg`ın ha`m tartımlılıg`ın joqarı da`rejege ko`teriwshi simvolliq ma`nidegi ta`riyplerdi wo`z ishine qamtiydi.<sup>1</sup> Biraq, bular ulıwmalıliq sıpatlarg`a iye bolıwı menen bir qatarda ha`r bir da`stan ushin wo`z aldına, wonin` mazmunına, qaharmanlardın` obrazlarına ha`m qanday tematikag`a iye yekenligine qaray, yen` baslısı atqariwshi baqsılardıń interpretatsiyalıq, improvizatorlıq qa`biliyetlerine qaray qollanılattug`ında yesten shig`armawımız tiyis. Qaharmanlardın` ruwhiy tu`sin`kilikke berilgen waqtında da teren` psixologizm menen qandırılğ`an usınday da`stu`rli su`wretlew quralları wo`z orınların tawıp otıradı. Wolar qandayda bir belgili personajdin` qayg`ı-ha`siretlerin mun` sherlerin anıq ha`m tu`sinikli yetip ko`rsetiw ushin bir birine qarama qarsı bolğ`an kontrostlıq xarakterdegi su`wretlewler menen bayıtılıp barıladı. Misali: «Ko`zde jasım aqqan wol abılaysan`» degen so`zlerdin` birikpesinde personajdin` ko`zinin` jaslari abılaysan` jamg`irina ten`eledi. Yamasa « Ko`zden aqqan yashın` sel-bulaq boldı» degen qatarlarda da ku`shli ha`siret tuyg`ısın sa`wlelendiriwshi obrazlar worın alg`an. Haslinda bul giperbolizatsiyalang`an ko`rkem sıpatlama. Tag`i bir worınlarda usı tu`sinik «Senin` ishqin`da qan yig`lap» dep a`bden ku`sheytirilip berilgen. Ko`z jaslari wornına qan jilaw bul reallıq emesligi ha`mmege tu`sinikli. Biraq wol admanin` qiyin awhaldag`ı kewil keshirmelerin wo`tkir ha`m ta`sirshen` yetip beriwdegi ko`rkem haqıyqatlıq yekenligi anıq. A`sirese, qayg`ılı jag`daylardı wo`tkirlestiriwde

¹ Хурлукга и Хемра. Саят и Хемра. ГРВЛ. М.1971. 40-б

ta`biyat wo`zgeshelikleri, quslar ten`ewlik, epitetlik xizmetler atqaradi. «Bu`lbil uship, g`azlar qong`an» yag`niy, adamnin` jaqsi jag`dayinin` jamang`a wo`zgergenligin an`latsa, «Kiyik kibi tu`ssen` qurg`an duzaqqa» degen qatarlarda ilajsiz jag`dayda qalip qoyg`an personajdin` kewil keshirmeleri so`z yetiledi . «Bu`lbil kibi sayrap nalan` ko`rindi» degen tu`sinik wortalig`inda wo`z imkaniyatlarinan ju`da` bolg`an adamdi su`wretlewge qaratiladi. Sonday aq «Bu`lbiliw biysharaman, gu`lzardan ayrilmisham» degen tu`sinik usi jag`daysiz, ilajsiz halatti teren`lestirip beriwde worinli qollanilg`an. Bul qatarlardag`i bu`lbil, kiyik siyaqli qus-haywanlar wo`z ta`biyati boyinsha biyazar, hesh kimgе ziyansiz janzatlar. Demek wolardin` tez ja`birleniwi an`sat. Ba`lkim, sonin` ushinda, wolar adamlardin` basina is tu`skendegi jag`daylarin sipatlawda jiwi paydalaniladi. Sebebi, suliwliqta go`zzalliqta tawis, alg`irliqta, batirliqta lashin quslar ten`ew, epitet, metafora bola alatug`inlig`i sol quslardin` jeke wo`zgeshelikleri menen baylanisli so`z yetiledi. Degen menen, qaharmanliq da`stanlarda ko`birek ushirasatug`in «lashin yedi , qanatimnan qayrildim, tulpar edim, doynag`imnan mayrildim» siyaqli ko`rkem ta`kirlarlawlar bizin` pikirlerimizge qayshi keliw mu`mkinshiliklerine qaramay personajdin` tu`sin`ki ruwhiy keshirmelerin bayan yetedi ha`m bunday ten`ewler liro-epikalig` da`stanlarda wog`ada siyrek qollaniladi.

Da`standa qandayda bir predmetti, qubilisti kishireytip ko`rsetiw arqali da adam janinin` ja`birlengenligin an`latiw mu`mkin. Misali «Jaqtı jahan mag`an zindan ko`rindi» yamasa «Bu`gin mag`an pa`niy du`n`ya zindandi» degen birgelki tu`sinikler belgili bir qaharmannin` azap-aqiretli payitlarin sa`wlelendirip u`lken ken` du`n`yani zindan sipatinda bahalawg`a ma`jbu`rleydi. Bul so`zler dizbegi ma`nisi jag`inan litotaliq su`wretlew usilina jaqin keledi.

Personajlardin` kewil keypiyatlarinin` qandaylig`in belgilewde do`geregimizdegi qorshap turg`an ta`biyat ha`diyseleri, ma`wsimlik wo`zgerislerde jiwi tilge alinadi. Misali:

Qazan urdi, wo`tti pasli. . .

Jazi o`tip qisi qaldi. . .

Ashilg`an gu`l qara do`ndi. . .

Bag`rim ku`ydi, nara do`nedi. . . degen poetikaliq qatarlarda gu`zdin` keliwi menen jaynap-jasnaw paslinin` wo`tip ketkeni, jaqsi jaydari ku`nlerdin` tamam boliwi, yendi izi qarli duman qisqa aylanip ketkeniligi, gu`llerdin` shirayinin` so`lip, wo`z jilwa-jamalin jog`altqanliqlari haqqinda so`z yetiw arqali adam ta`g`dirinin` unamsiz ta`replerin xaliqliq tu`sinikler da`rejesinde kontrastliq usilda bayanlap beriw na`zerde tutilg`an.

«Sayatxan Xamra» da`stanindag`i qaharmanlardin` sag`inish sezimleri basim ta`repi menen wo`z yeli, tuwilg`an jeri, tuwg`an tuwisqanlari, geografiyalıq sharayatlari menen baylanisli su`wretlenedi. Wo`z ata-ma`kanina sadiqliq tuyg`ilari sol ayaq basip, woynap wo`sken muqaddes jerlerdegi ko`rinisler (peyzaj) arqali a`melge asiriladi. Misali: Sayatxannin` sizin` yelde neler bar degen sorawina Ha`mirenin` bergen juwabında:

Ko`lleri bar yashil bashli sonali,

Qushlari bar sayrar tili sanali. . . degende mol suwli ko`ller, ko`ldi iyelegen quslar todasi yeske tu`sedi ha`m Xamranin` sol jerler maqtanishi boliwi menen birge sag`inishli tuyg`ilarında an`latadi. Yaması:

arshali giyali tag`lari bardi,

Almali, a`narli bag`lari bardi . . . degen ta`biyat ko`rinisleri menen qosa baw-bahshali ma`kandi ta`riypleydi. Sonida atap wo`tiwimiz kerek, da`standag`i bag`lardin` ko`rinislerine ayriqsha diqqat awdariladi:

Bizin` elde gu`l ashilar bag`ında,

Bu`lbilleri sayrap sa`ha`r shag`ında. . .

Bizin` elde alma piter, nar piter,

Qizil gu`ldin` a`tirapında qar piter. . .

Shaxsipali bag`li—baqsha jaylari. (36-t. 275-bet)

Bu`lbil, ka`klik sayrap ala tag`larda,

Qiz-jawanlar alma atar bag`larda. . .

Sahrالی, jazıqlı ba`len tag`lari,

Taza ashilg`an gu`l sha`menli bag`lari. . . (14-t. 220-bet) ha`m tag`i basqa qatarlarda ata-babalarimizdin` ku`ndelikli materialliq ma`deniyatqa bolg`an iqlaslarinin` jemislerin bildiriw menen birge, bay milliy ruwhiy du`n`yamizdin` saltanatinda belgilep bere aladi. Sonday aq turmis tirishilik ma`selelerinde adamlardin` ku`n ko`ris jag`daylarina da toqtalip o`tilei:

Tolip suwg`a, ag`ar da`r`ya saylari,

Suwdan baliq uslap, qirdan awladi,

Saz sa`wbet quriwli aq otawlarda. . . (14-t. 220-bet)

Bunday poetikaliq baqlawlardin` epikaliq da`stanlardan bekkem worin aliwi ta`biyy. Sebebi bizin` a`jdatlarimiz o`mirdegi baxitti tek miynet penen tabiw mu`mkin degen tu`sinikti min`lag`an jillar dawamindag`i turmis ta`jiriybeleri arqali arttirg`an ha`m onin` na`tiyjelerinen qanaatlanip jasag`an. Al, bul jetiskenliklerdin` da`stanlardan orin almay qaliwi mu`mkin yemes. Sonin` ushida da`standi atqariwshilar wo`zlerinin` alding`i ustaz baqsilardin` joli menen wo`z qaharmanlarinin` quwanishli, maqtanishli payitlarin bag`i-bostanli jerler menen bayan etiwden qol u`zbegen, ha`tte, wolardi poetikaliq usillar menen bayitip bariwg`a yerisken. Usi bag`dardag`i ma`selege wo`z ko`z qaraslarin bildire wotirip, professor Q.Maqsetov bilay degen yedi : «Ha`r bir so`z wo`z worninda suliw ko`rinedi. Su`wretlew qurallarina aylang`an so`z tirkesleri awizeki xaliq tvorchestvosinin` qaymaqlari bolip yesaplanadi. Fol`klordin` tilindegi su`wretlew qurallari dep atalatug`in so`zler ha`m so`z tirkesleri su`wretlew, salistiriw, awistiriw, juwmaqlaw, iqshamlaw, bahalaw tag`i basqalar na`tiyjesinde payda bolg`an do`retiwshilerdin` woylap tabiwlari. Ko`rkemlik degende usinday protsesslerdin` juwmag`inda payda bolg`an. Ko`rkem so`z iyesi, ko`rkem so`z ustalari bolg`aninday, da`stanlardag`i ko`rkem su`wretlew quralların xaliq talantlari do`retken. Wolardin` ayriqshaliq belgileri uzaq jasawi menen uliwma xaliqliq bolip ketiwinde ko`rinedi. Sonliqtan wolardi da`wiri jag`inan da, menshikligi jag`inan da sheklew wog`ada qiyin». Alimnin` aniqlap bergenindey «Sayatxan Xamra» da`stanindag`i ha`r bir so`zdin`, ha`r bir waqiyanin` wo`z orninda ko`riniwi da`standi ko`rkemlik jaqtan duris bahalawg`a

jol aship beredi. Haqiqatında da bul epikaliq do`retpedegi su`wretlewler, salistiriwlar, awistiriwlar (epitetler, metaforalar ha`m tag`i basqa) so`zlerdi iqshamlap beriw wo`zgeshelikleri shig`armanin` ko`rkem juwmaqlaniwlarin ta`miynleydi. So`zlerge haqiqiy ma`ni-mazmun beriw ushin, waqiyalarg`a tiyisli so`zlerdi ha`m su`wretlew usillarin tan`law ushin milliy wortalig`imizda qa`liplesken ha`mmege ma`lim, da`stu`rli motivler wortag`a tartiladi ha`m da`stan waqiyalari menen sintezlenip wo`zinshe su`wretlew usillarinin` payda boliwina tiykar saladı. Ma`selen, da`standa baw-baqsha baqit-quwanish sezimlerinin` simvoli bolsa, ma`wsimler qayg`i ha`siretti sipatlawshi ob`ektlerge aylang`an. Gu`l-lala g`umsha go`zzalliq ha`m suliwliq nishani bolsa, bu`lbil japakesh kus retinde ta`riyplenedi. A`lbette bular qatip qalg`an, ha`mme epikaliq do`retpelerde de usınday ra`wishte bayanlanatug`in simvolizmler yemes. Al usi simvolliq belgilerdin` «Sayatxan Xamra» da`stanında ko`birek ko`zge taslanatug`inlig`in atap wo`tpekshimiz.

Da`stannin` ko`rkemliliği ha`m su`wretlew usillarinin` paydalaniw jag`daylari tek milliy versiyalarimiz ushin harakterli dep bahalaw worinsiz bolar yedi. Wo`ytkeni da`stan biz jumistin` basında belgilep wo`tkenimizdey o`zlestirilgen da`stanlar qatarinan orin aladi. Sonliqtan oni wo`zbek yaki tu`rkmen versiyalarinan g`a`rezsiz dep tastiyoqlaw mu`mkin yemes. Qanday da`rejede bolsada milliy versiyalar arasında ba`rinin` basin biriktiretug`in turaqli syujet birgelikleri, waqiyalardin` rawajlaniw basqishlari, geypara qosiq tekstlerinin` uqsasliqlari siyaqli ta`replerinin` bar boliwi menen bir qatarda, wolardin` ko`rkem sipatlawlarında, su`wretlew usillarinin` qollaniliwında da belgili jaqinliqlar, wo`z-ara ta`jiriybe almasiw (baqsilardin`) na`tiyjelerinen kelip shiqqan pikir u`ylesimlikleri worin alg`an dep yesaplaymiz. Biraq, sog`an qaramastan, ha`r milliy versiya wo`zlerinin` jeke wo`zgesheliklerine iye bolip, sol millettin` tariyxiy-ma`deniy jetiskenlikleri ushin xizmet yetedi.

«Sayatxan Xamra» da`stanında qollanilg`an su`wretlew qurallari uliwma ko`z qarastan wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen birge, basqa ashiqliq bag`darındag`i epikaliq do`retpeler siyaqli qa`liplesip, rawajlanip barg`an.

A`sirese, xaliqlik ko`rkemlew usillari da`stan mazmunina say ra`wishte paydalanilg`anlig`i ha`m kitabiy qosiq do`retiwshilik usillari menen wo`z-ara jupkerlesiw da`stannin` ko`rkem sipatlarin ju`zege shig`ariwda basli a`hmiyetke iye bolg`an dep bahalay alamiz.

Da`standag`i ta`biyat ko`rinislerin, qaharmanlardin` fizikaliq ha`m ruwhiy kelbetlerin, su`yinish, ku`yinish, qanaatlaniwshiliq, ziqnaliq, batirliq-qorqaqliq, isenim ha`m gu`manlaniwshiliq, o`jetlik ha`m sipayiliq, sabir-taqat ha`m shidamsizliq, ishq-muhabbat ha`m jalg`an ishq, ha`weslik ha`m biyparwaliq, dosliq ha`m dushpanliq, wo`tirik ha`m rasgo`ylik, u`mit ha`m u`mitsizlik, ma`rtlik ha`m na`ma`rtlik, jaqsiliq ha`m jamanliq ha`m tag`i basqa tuyg`i-sezimlerin teren` psixologizm menen sa`wlelendiriwde metafora, epitet, ten`ew, grotesk, litota, giperbola ha`m tag`i basqa do`retiwshilik, obraz jasawshiliq qurallarinin` puxta ha`m worinli paydalanilg`anlig`inin` guwasi bolamiz. Bunday adamgershilik paziyetler unamli yaki unamsiz mazmunlarda boliwina qaramastan tin`lawshig`a ha`m woqiwshig`a wog`ada ta`sirshen` estetikaliq zawiq bag`ishlaydi. Wolardin` ruwhiy jaqtan jetilisiwine mu`mkinshilikler jaratip beredi.

3.3 «Sayatxan Xamra» da`staninin` prozasi

«Sayatxan Xamra» da`stannin` so`z baylig`i ma`selesi joqarida biz so`z yetip wo`tken baplardin` ha`m wolardin` bo`limlerinin` barlig`ina da tiyisli. Anig`irag`i, islep atirg`an ilimiy analizlerimiz belgili da`rejede da`stannin` so`z baylig`in aniqlawg`a bag`darlanadi. Wol meyli, obrazlardi bahalawma, yaki til o`zgeshelikleri me, ko`rkemliliği me, ba`ri bir so`z baylig`in u`yreniwge barip taqaladi. Biraq, solardin` ishinde xaliq prozasinin` qollaniliwi, aytis-juwaplardin` xarakterli belgileri, aforizmler, ushirma so`zler, naqil-maqallar da`stannin` so`z baylig`in u`yreniwde ayriqsha a`hmiyetli. Bular tutasi menen da`stannin` ajiralmas atributlari sipatinda woni toliqtiradi ha`m ko`rkemlik da`rejelerin ko`teriwge, syujetlerdi, epizodlardi bir-biri menen tutastiriwg`a, waqiyalardi qaliplestiriwge xizmet yetedi. A`dette lirikaliq da`stanlardag`i proza basqa janrdag`i da`stanlardan parq qiladi. Ma`selen, qaharmanliq da`stanlardag`i proza

da waqiyalar obrazlar haqqinda so`z etilse liro-epikaliq da`stanlarda wol kelesi qosiqtin` atqariliwina imkaniyat tayarlaytug`in xizmetti atqaradi. Sonday jag`dayda da lirikaliq da`stanlardag`i proza waqiya uliwma sa`wlelenbeydi dep shegaralawg`a bolmaydi. Wolarda da waqiyali proza azlap bolsada worin alatug`inlig`in atap wo`tiwimiz tiyis. Biraq prozanin` basim bo`legi poeziyalig do`retpelerdi baylanistiriwda ja`rdemshi qural waziypasin worinlaydi.¹ «Da`stannin` ideyalig mazmuni menen ko`rkemlik wo`zgesheligi poeziya menen bir qatarda proza ja`rdemi menen beriledi. Mine sonin` ushinda proza da`stannin` poetikasin so`z etkende belgili izertew ob`ekti boliwi kerek»² degen professor Q.Maqsatovtin` pikirin duris dep, woni «Sayatxan Xamra» da`staninin` misalinda tastiylawg`a ha`reket qilamiz. Da`standa waqiya proza menen «Qa`dim a`yyemgi» degen epikaliq waqit penen baslanadi. Wonda Xamranin` tuwiliwi, Sa`rbinaz benen atastiriliwi, waqiti sa`ti jetip u`yleniwi, Xamranin` tu`sinde Sayatxandi ko`rip ashig boliwi ha`m ashiglik saparina tayarlaniwi qisqasha bayanlar menen beriledi. Qosiq tu`rindegi diologlar monologlar baslanbastan burin qisqasha prozaliq bayanlamadan keyin «bir so`z dedi», «bir so`zdi aytti», «bul so`zdi aytip turdi», «bul so`zdi aytti», «bir g`a`zzel aytti», «ja`ne bir so`z dedi», «Xamrani sorap, Sayatxannin` juwap bergeni», «bir muxannes oqidi» ha`m tag`i basqa kirispeler menen qosiq tekstleri baslanip ketedi. Usunday jag`day bastan ayaq qaytalanadi. A`lbette, bular baqsi so`zleri ha`m tekste ha`r qiyli tu`rde sa`wlelenedi. Joqaridag`i qosiqlarg`a kirispe tu`rindegi proza Juman jirawdin` atqariw usillarina tiyisli. Mina`j baqsinin` ati menen aytilatug`in prozaliq bayanlawlar sa`l basqashalaw. Ol « bir-yeki awiz so`z aytip turg`an usaydi», «bir-yeki awiz so`z tur», «bir juwap aytip tur», «bir-yeki awiz qosiq aytip tur», «ne dep tur», «ne dep tur yeken » ha`m tag`i basqa siyaqli so`zler arqali bayan yetiledi. Bunnan ko`rinip turg`aninday da`standi atqariwshi baqsilar da`standag`i prozani sha`rtli tu`rde wo`z qa`lewinshe atqarip mu`mkinshiliginshе wog`an avtorliq qatnasta boladi. «Jiraw (bul jerde baqsi dep

¹ Мирбадалева. А.С. Туркменский романический эпос. В кн. «Хурлукга и Хемра», «Саят и Хемра» ГРВЛ. М.1971. 36-37-66.

² Максегов. К.М. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. «Фан», Т. 1965. 267-б.

tu`sinsek te boladi) da`standag`i prozanin` jay atqariwshisi g`ana yemes, al do`retiwshisi de. Sonliqtan wonin` so`zleri waqiyani bayanlawda g`ana yemes, al, baqlawda, qaharmanlardin` obrazin ashiwda, wolardi so`yletiwde de, qaharman ha`reketlerin ta`biyat qubilislarin su`wretlewde de, ayriqsha qizig`iwshiliq tuwdiradi»<sup>1</sup> degen professor Q.Maqssetovtin` pikiri baqsilar ushinda tiyisli dep yesaplaymiz. Al qosiq tekstleri da`stannin` poeziyasi qaharmanlardin` monaloglari, diologlarinan ibarat boladi. Solay yetip, da`standag`i proza ha`m poeziya birin-bir toliqtiratug`in epikaliq ko`rkem usildi payda yetedi. Usinday formalıq wo`zgeshelikler barlıq da`stanlarga da xarakterli yekenligin yeskere wotirip professor Q.Maqssetov minaday juwmaqqa keledi: «Da`stanlardin` bo`lim-bo`lim prozalıq epizodlardin` baslanıwi ha`m tamam bolıwına baylanisli keltiriletug`in formalardi ko`rsetiw menen bul formalardin` da`stannin` tili menen, qaharmanlardin` xarakteri, so`zi menen, a`sirese da`standı atqariwshi jiraw-baqsınin` atqariw manerasi menen teren` baylanisli yekenligin aytiw kerek»².

Da`standa ashiqlardin` birin-biri ko`riwge intizarlıq sezimlerinin` juwmag`i, yag`niy, wolardin` ko`risken waqtındag`i kewil halatlari da baqsilar tilinen ko`rkem prozalıq mazmunga` iye boladi.

Alıp qarayıq: «Sayatxan pa`riy Ha`mirajannin` «yarım ko`rinbes» degen nalasin esitip, taqat yetip jata almay, shashirap worninan turip, ju`z qarashma naz benen, bir-birlep qa`dem basip, qarshig`aday tawlanip, bulttan shiqqan ay kibi, bir keshe jawg`a qar kibi, zulpinin` yarimin siynesine, yarimin sag`rasına salıp, Ha`mirajang`a qarap ju`ris qildi. Ha`mirajannin` aldına barıp bir da`ste gu`ldi u`zip aldı. Ha`mirajan Sayatxan pa`riynin` xu`sni jamalin, qa`ddi-qamalin ko`rip, ha`wesi ketip, ju`regi yosh urıp, Sayatxang`a qarap bir so`z aytti»-dep bayan yetilgen . Bul jag`day Mina`j baqsı variantında yeledе teren`lestiriledi: «Sayatxan pa`riyni ta`riyp qilsam, won bes jasında, u`sh ju`z altmish ka`niyzleri qasında, woramalin qiya shalg`an, ko`rgenlerdin` aqlin alg`an, haqtin` nuri

¹ Мақсетов К.М. көрсетілген кітап. 272-б

² Мақсетов К.М. көрсетілген кітап. 269-б

ju`zine ma`lek-ma`lek tamg`an, qarshig`aday qiyallang`an, g`a`mze bila`n janin`di alg`an, adim atpag`a yeringen, nar tekedey kerilgen, suw ishse tamag`inan jilt-jilt ten`gedey bolip ko`ringen, sa`llana-ma`stana Ha`mira jang`a ju`ris qiladi»(14-t. 215-bet) Bularda Sayatxannin` wo`z yarin ko`rgen waqittag`i basinan keshirgen ruwhiy halat baqsi tili menen berilip wonda teren` xaliqliq psixologizm utimli paydalaniladi.

Da`stanlardag`i qara so`zlerdin` uyg`asli tu`rde bayanlaniwi da burinnan kiyatirg`an da`stu`rli xaliqliq ko`rkem so`ylewdin` epikaliq u`lgilerin sa`wlelendire aladi. Professor Q.Maquetov proza uyqaslarinin` muzikag`a beyimliligin, atqariw ushin qolaylilig`in belgiley wotirip «bul protsesste jiraw-baqsilardin` improvizatorliq usillarinda ko`rinisi bayqaladi. Da`standag`i prozanin` uyqasimlilig`i, woni yertek proza janrinan da ayirip turadi»<sup>1</sup> degen itibarli sheshimge keliwinde de da`stan prozasinda paydalanilg`an so`zlerdin` wo`z-ara bir birine jaqin irg`aqli u`nlesip keliwi na`zerde tutilg`an. Ma`selen, Xamra saparg`a atlanip baratirg`andag`i Sa`rbinazdin` ha`reketleri «Woramalin qiya jalip, ko`rgenlerdin` aqlin alip, Xamrajannin` won` ta`repinen aylanip, aldina tu`sip alip, rawan boldi.» (14-t. 194-bet) dep bayan yetedi. Bunday uyqasimli so`zler qaharmanlardin` kelbetin, ha`reketlerin proza menen ta`riyplewde jiyi paydalanadi.

«Nasriy qatarlarg`a shekem bunshelli ta`sirli boliwinin` ma`nisi, sezimlerdin` wog`ada xaliqshillig`i, qaharmannin` shin ma`nisindegi haqiyqiy adamshiliq obraz da`rejesine ko`terile alg`anlig`inda»<sup>2</sup>-dep bahalaydi izerlewshi A.Alimov. Haqiyqatinda da ha`r qanday do`retpenin` ko`rkemliligi obrazlardin` aniqlig`i da`standag`i prozada bolsin, poeziyada bolsin do`retiwshilik iqlas penen su`wretlengen de g`ana unamli na`tiyjeler bere aladi.

«Sayatxan Xamra» da`stanindag`i proza janrinin` ta`sirshen`ligin, utimlilig`in aniqlawda wonda qollanilg`an naqil-maqallar, ushirma so`zler, tawip aytilg`an worinli ga`pler de a`dewir a`hmiyetke iye. Bular bolip atirg`an

¹ Максетов К.М. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы. «Фан», Т. 1965. 271-272-бб

² Алымов А. көрсетілген кітап. 97-б

ha`reketlerge, waqiyalarg`a, woy-tuyg`ilarg`a baylanisli aytilg`anliqtan sana-sezimlerimizdi tez biylep aladi. Da`stannin` mazmuninin` belgili bir epizodlarin tez tu`sinip aliwg`a tek tu`sinip g`ana qoymay, wolardi sanamizg`a teren` wo`zlestirip aliwg`a tiykar tayarlaydi. Ma`selen Mina`j baqsi variantindag`i Ashiq Axmet penen Seydaxmettin` quda boliw motivinde «Adamnin` niyeti-joldasi» degen naqil paydalaniladi. Bizin` xalqimizdin` qa`lbinde niyetin` haq bolsa wol a`lbette worinlanadi» degen iygilikli pikir qa`liplesken. Sonin` ushinda wolar perzentli boliw ushin aqlay quda bolip maqsetlerine yerisiwdi a`rman yetedi. Haq niyetlerin wo`zlerine joldas qiladi. Ashiq Axmet perzentinin` jalg`iz wo`zin jiberiwge ko`zi qiymay, wonin` menen birge saparg`a atlaniwida «Sher qayjerde bolsa, pa`njesi sol jerde» degen naqildi wo`zine tayanish yetedi. Qoy ulimnin` izinen keteyin. Ulim wo`li jerde wo`li bolayin, tiri jerde tiri bolayin dep tapqan qa`rejetin aldi» (14-t. 196-bet). Bunda Ashiq Axmet ulin sherge ten`ep, wonin` pa`njesi boliwg`a, yag`niy, g`amxorshi boliwg`a kerek bolatug`inlig`in teren` tu`singenligi diqqat itibarg`a alinadi. Atasinin` Sayatxang`a islegen yersi qiliqlarin jaqtirmag`an Xamra atasina «Qolin` menen yegipsen`, moynin` menen tart» degen ibarani aytadi. Bunda da «wo`z gu`nayin`di wo`zin` juw» degen tu`sinik bar. Son`inan Xamra ashiw u`stinde alg`an niyetinen bas tartiwdi woylaydi. Sonda wol woylanip «Biytki ashiw yetip , tonin`di wotqa salma» degen - dep wo`zin-wo`zi aqillandirip qapa kewlin ja`mlep aladi. Uliwma, da`standa keltirilgen naqil-maqallar atqariwshilardin` so`zleri menen aytilip, qaharmanlardin` ha`reketlerin, obrazlarin ko`rkem sa`wlelendiriwge xizmet yetedi.

3-bap boyinsha juwmaq

«Sayatxan Xamra» da`staninin` ko`rkemlik da`rejelerin u`yreniw barisinda biz minaday juwmaqlarg`a keldik:

1. Da`stannin` ko`rkem til wo`zgesheligi awizeki xaliq tili menen XIX a`sirdegi kitabi jazba tildin` sintezlengen formalarinan ibarat bolip onda wo`zbek, tu`rkmen tillerinin` ayirim elementleri ushirasadi.

2. Da`standag`i qosiqlardin` milliy klassikaliq a`debiyatimizdin` u`lgisinde jazilg`an do`retpelerde worin alg`an. Ma`selen A`jiniyaz «Tu`ser», «Sa`lem degeysen`, «Eldi ko`rer ku`n barmeken» ha`m tag`i basqa bir qatar qosiqlarinin` u`lgileri da`stan tekstlerinde wo`zlestirilip paydalanilg`an.

3. «Sayatxan Xamra» da`staninin` tili a`debiy ko`rkem kitabiyl til menen xaliq tilinin` ko`rkemlesken (folklorliq) tu`rleri menen aralasqan milliy liron epikalik do`retpel bolip tabiladi.

4. Da`stannin` qosiq qurilisi ab ab formasindag`i baslawshi strofa menen aaab tu`rindegil dawamlaniwshi strofalardan du`zilip, ba`ntleri toliq redifli, yarim redifli ha`m bir redifli uyqaslar menen 7-8,11 buwinli alliteratsiyali (dawissiz seslerdin` u`nlesiwi), assonasli (dawisli seslerdin` u`nlesiwi) uyqaslardan ibarat sillabikalik (buwin wo`lshemi) wo`lshemler tiykarinda do`retilgen, qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` ha`m klassikalik jazba a`debiy poeziyasinin` u`lgileri menen bayitilg`an.

5. Ata-babalarmizdin` ma`deniy turmisinan worin alip kelgen do`retiwshilik qa`biletlerinin` joqari da`rejede boliwina ko`rkem su`wretlew usillari (giperbola, fantaziya, salistiriwlar, ten`ewler, epitetler metaforalar ha`m tag`i basqa) tiykar bolg`an. Adamnin` ishki tolg`anislarin, sin-sinbatin, ta`biyat ko`rinislerin lirikalik bag`ittan so`z etiwde usi do`retiwshilik ta`jiriybeleri arqaw bolip kelgen.

6. Da`standag`i proza baqsi tili menen aytiladi. Yag`niy waqiyalardi retlestirip worinli-worninda paydalaniw ushin atqariwshilar wolarg`a jeke do`retiwshilik (avtorliq) qatnasta bolip ha`r qiyli xabarlar, ta`riypler, diologlar, monologlar (qaharmannin` woyin baqsi aytadi), aytis-juwaplar (proza tu`rindegil), naqil-maqallar, ushirma so`zler, aforizmlerdi yerkin paydalana aladi. Proza da`standag`i qosiq tekstlerin baylanistiriwshilik xizmet atqaradi.

7. Da`standag`i waqiya syujetler az mug`darda boliwina qaramastan teren` poetikalik maqamg`a (status) iye bolip da`stannin` mazmunliq, ko`rkemli jaqtan jetilisiwine ha`m milliy ruwhiy du`w`yamizdin` estetikalik ta`sirshen`ligin ta`miynleydi.

JUWMAQ

Qaraqalpaq xalqinın lıro-epikalıq da`stanlarinın biri bolg`an «Sayatxan Xamra» do`retpesin poetikalıq basqishtan u`yrene wotirip, biz to`mendegi juwmaqlarg`a kelemiz.

1. «Sayatxan Xamra» da`staninın qaraqalpaq versiyası tutası menen milliy o`zgesheliklerge iye. Wonda ti`ykarinan milliy syujet do`retiwshilik printsipleri basshiliqqa alinadi. Ma`selen, da`stannın baslaniwindag`i Ashiq Axmet penen Siydaxmettin` doslig`i, qudaydan perzent tilep ulli-qizli boliwg`a wa`delesip («aqalay quda») wo`z-ara kelisimge keliwi, Xamranın Sayatxandi tu`sinde ko`riwi ha`m wog`an ashıq bolıw motivleri basqa versiyalarda wo`zlerine ta`n milliy wo`zgeshelikleri menen sa`wlelenedi.

2. Wo`z su`yiklisin izlep qaharmannın saparg`a atlanıw motivi ko`shpeli syujetlerdin` biri qatarında epikalıq do`retpelerde yen` jiyi qollanilatug`ın syujet baslawshiliq wo`zgeshelikleri menen daralanıp turadi. Bulardin` geyparalarında patriarxal-uriwliq du`zim talaplarinın ilayiq batirdin` saparg`a atlanıwında wog`an a`kesinin` qarsi shig`iwi sa`wlelengen bolsa, basqa bir epizodlarda islamlasqan feodallıq ko`z qaraslar menen bu`rkelgen ideyalıq qatnaslardin` (ko`p hayal aliwshiliq) epikalıq mazmunların ko`remiz.

3. Da`standag`i u`yleniw saparı waqiyalarinın mazmunına yendirilgen atasının` balası menen birge atlanıw motivi da`stannın wo`z aldına bir wo`zgesheligi bolıp, bunday jag`daylar basqa da`stanlarda ushiraspaydı derlik. Sayatxandi izlep baratirg`andag`i bolıp wo`tken, joldag`i waqiyalar, syujetler menen epizodlar, ha`r qiyli psixologiyalıq keshirmeler da`stan waqiyalarinın qa`liplesiw ha`m rawajlanıw basqishların sa`wlelendiriw menen birge, wolardin` atqariwshılar ta`repinen milliy do`retiwshilik usıllar menen bayitilg`anlig`ın, wo`z rawajlanıw joli menen kompozitsiyalıq tutasliqti saqlawg`a bag`darlang`anlig`ın da ko`rsetedi.

4. Da`stan waqiyaları pisip jetilisiwi menen wonın` sheshimlerinde milliylik sipatlarg`a iye bolıp, bir-birine qarama-qarsi ha`reketler yamasa obrazlar yerteden kiyatirg`an xalıqlıq do`retiwshilik da`stu`rlerine muwapiq bayan

yetiledi. Da`standa konfliktli halatlardi basinan keshiriwshi qaharman ha`m waqiyalardin` keskinlesiwin saplastiriwshi qaharman Sayatxan bolip tabiladi. Wol da`stannin` barliq versiyalarinda da awirmaliqti wo`zinin` moynina alg`an qaharman retinde ko`zge tu`sedi. Wonin` bul ha`reketleri hayallar ha`kimshiligi (matriarxat) da`wirinin` jang`iriqlarin yeske tu`siredi.

5. Xamra muhabbat ma`selesinde yeki ju`zli. Haqiqatliqti aytpay birdeyine woni Sayatxannan jasirip ju`redi. Wonin` u`stine, wo`pkelegish, uwayimshil, jigit sipatinda derlik, heshqanday belsendilik ko`rsetpeydi. Biraq, wol og`iri suliw, so`z benen sazdin` sheberi, go`zzal qizlardi ta`riyplewdin` ustasi. Usinday kemshilikleri ha`m jetiskenliklerine qaramastan wol, ekinshi da`rejeli qaharman yemes. Wol xaliq tan`lag`an qaharman. Musilmanlasqan feodalliq du`zumnin` woliqlari menen unamli ta`replerin boyina sin`dirgen qaharman.

Da`standa g`ayri ta`biyiy ku`shlerge iye obrazlar az mug`darda paydalanilg`anlig`ina qaramastan, epikaliq do`retpenin` ra`n`-ba`ren`ligin ta`miynlew, qaharmanlardin` waqti kelgende ha`r qanday ja`rdemge mu`ta`j bolatug`inlig`in ha`m wolardin` ma`det aliwg`a, ruwhlaniwg`a mu`mkinshilikler tabatug`inlig`i so`z yetiledi . Da`standa ashiiq Axmet, Xamra, Sayatxan ha`m tag`i basqalar qiynalg`an payitlari Shahimardan, Xojaxmet pirlerge mu`ra`jet yetedi. Wolardan ma`det alatug`inlig`ina a`bden isenedi. Bul ma`selede ashiiq Axmet obrazi. Wonin` wo`z perzenti menen ashiiqliq saparina shiqqandag`i maqseti perzentine tiyisli waqitta ja`rdem beriw, wonin` awirin jen`illetiw, an`sat jollar menen murat-maqsetlerin a`melge asiriw bolip tabiladi. Wonin` obrazindag`i turpayi ha`reketler da`stang`a emorliq sipat beriw ushin kirgizilgen boliwi kerek. Al shin ma`nisinde wol ja`rdemshi ata.

G`ayri ta`biyiy ku`shler obrazlari do`retpenin` poetikaliq jaqtan bayip bariwin, qaharmanlardin` wo`z maqsetlerine jetiw jolindag`i qiyinshiliqlardi jen`iwge imkaniyat tuwdirip beretug`in diniy-turmisliq isenimlerdin` na`tiyjelerin ko`rkem bayanlaniwin wo`zgeshelikleri menen ko`rinedi.

6. Da`standag`i waqiyani belgili da`rejede keskinlestirish obrazlar ashiq Axmet penen Xamra, Xamra menen Sa`rbinaz, Xamra menen Sayatxan, Sayatxan menen Mametxan ha`m tag`i basqada unamli qaharmanlar aralarida da bolip, bul obrazlar da`stan syujetlerin rawajlandirish xarakterge iye boladi. A`sirese unamli obrazlar menen unamsiz obrazlar wortalig`indag`i (ba`rzen`giler, geypara ka`nizekler ha`m tag`i basqa) waqiyaliq, diologliq qarama-qarsiliqlar miflik, a`psanaliq, yerteklik motivler menen bayitilip, da`stannin` ideyaliq, mazmunliq ha`m ko`rkemlik talaplarina ilayiq su`wretlenedi.

7. Da`stannin` ko`rkem til o`zgeshelikleri awizeki xaliq tili menen XIX a`sir ha`m XX a`sirdin` baslarindag`i kitabiyy jazba tildin` sintezlengen formalarinan ibarat. Wonda wo`zbek, tu`rkmen tillerinin` ayirim elementlerinin` ushirasiwi ta`biyyiyy halat. Qosiqalar derlik sol da`wirlerge ta`n bolg`an milliy klassikalik a`debiyatimizdin` u`lgisi menen qandirilg`an.

Da`stannin` tili xaliq tili menen a`debiy ko`rkem tildin` sintezleniwinen payda bolg`an, milliy liro-epikalik do`retpeni mazmunliq ha`m ko`rkemlik jaqtan jetilistiriwi ushin wog`ada a`hmiyetli.

8. «Sayatxan Xamra» da`staninin` qosiq qurilisi Shig`is poeziyasina ta`n bolg`an, klassik shayirlarimiz ken`nen paydalang`an *ab ab* uyqaslari menen baslanatug`in, song`i strofalar *aaab* uyqasi menen dawamlaniwshi ba`ntler (ha`r bir strofanin` song`i qatari) toliq redifli, bazida yarim redifli, ayirim jag`daylarda taq redifli, 7, 8, 11 buwinli alliteratsiyali ha`m assonansli uyqaslardan ibarat sillabikalik (ten` buwinliq) wo`lshemler tiykarinda do`retilgen.

9. Da`standa ko`rkem su`wretlew usullaridan giperbolizm basli a`hmiyetke iye boliwi menen bir qatarda salistirmalar, ten`ewler, metaforalar, epitetler, litota, grotesk siyaqli bir qatar ko`rkemlew qurallari da`stan poeziyasinda da, prozasinda da ken`nen a`melge asirilg`an. Adamnin` ishki tolga`nislarin (psixologizm), kelbetin, sin-sinbatin (portret), ta`biyat ko`rinishlerin (peyzaj) lirikaliq ruwhta so`z etiwde ayriqsha jilwalanip, ha`r bir ko`rkem do`retilishilik qurallar do`retpige ayriqsha estetikaliq sipat bag`ishlaydi.

10. Daʼstandagʻi proza tutasi menen baqsilardinʼ daʼstan waqiyalarina interpretatsiyaliq qatnaslarinan ibarat. Haʼr bir baqsi qosiq tekstlerine qaragʻanda proza tekstlerinde woʻzlerin yerkin sezinedi. Haʼr qiyli prozaliq taʼriypler, diologlar, monologlar, qaharmanninʼ oyi, tolgʻanislari naqil-maqallar, ushirma soʻzler atqariwshilardinʼ jeke avtorligʻindagʻi bayanlawlardan ibarat boladi.

11. «Sayatxan Xamra» daʼstanininʼ koʻrkem poetikasi basqa milliy versiyalar menen mazmunliq jaqtan bir qatar uqsasliqlargʻa iye bolgʻan halda wol xalqimiz wortaligʻinda qaʼliplesken, woʻz aldina milliy rawajlaniw jolin tapqan, turmis shaʼrayatlarimizdi, duʼnʼyagʻa koʻz qaraslarmizdi, uʼrip-aʼdet daʼstuʼrlerimizdi koʻrkem poetikaliq daʼrejege koʻtergen miyras ruwhiy muʼlkimiz bolip tabiladi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi

I.Prezident miynetleri

- 1.Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч., Тошкент. «Манавият» 2008

II. Tiykarg`i a`debiyatlar

1. Айымбетов К. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1988
2. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1983
3. Ажинияз. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1988
4. Дәукараев Н шығармаларының толық жыйнағы 2-том «Қарақалпақстан» баспасы, Н., 1977
5. Хусниддин Хамидий. Шығыс тиллеріндегі жазба дереклер. «Билим», Н. 1991
6. Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. Туркменский романический эпос .ГРВЛ., «Наука», М. 1971
7. Хотамов Н. Саримсоков Б. Адабиетшунослик терминлари русча-узбекча изохли лугати. «Укитувчи» Т.1983
8. Ильин.Г.Ф. Странное индийское сказание о героях древности «Махабхарата» М. 1958
9. Жоббор Эшонкул. Фольклор: образ ва талкин. «Насаф». Карши.,1999. 104-б
10. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. ГИХЛ. М .1974
11. Жирмунский В.М. Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос ГИХЛ. М .1947.
12. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод академика Бартольда «АН СССР», М.-Л. 1962.
13. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М.1957
14. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық. «Ғарип Ашық, Саятхан Хамира»., «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1985
- 15.Qaraqalpaq fol`klori, ko`p tomliq. Sayatxan Ha`mira, «Ilm», N.2011.

16. Қарақалпақ фольклоры. көп томлық . V-том. «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1980
17. Максетов К. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларынын поэтикасы. «Фан», Т. 1965
18. Максетов К. Қарақалпақ фольклористикасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н., 1989
19. Максетов К. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. «Билим» баспасы, Н., 1996
20. Мамедязов Б. Туркменский народный дастан «Саядхан и Хемра» Автордын кандидатлық диссертациясы, Ашхабад, 1960
21. Маллаев.Н.М. Узбек адабиети тарихи . «Уқитувчи», Т., 1965
22. Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. ИАН СССР, М.Л. 1951
23. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М. 1986
24. Мусина Г. Узбек халқ достонларида хотин қизлар образы «Фан», Т. , 1983
25. Ошикнома. Хорезм достонлари. «Хорезм» Ургенч. 2006
26. Рузимбаев С. Эшчонова Г. «Ошик туркими достонларининг Хоразм версиялари»., Ошикнома. 2-китоб. Урганч. 2006
27. Пропп В.Я. Русский героический эпос. Л. 1955
28. Рамайна. Кадимий Хинд эпосы. Тошкент. 1978
29. Сагитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н.1986
30. Саед ва Хамро. Нашрга тайерловчи Ж.Кобилниезов «Фан»,Т. ,1964
31. Шебенде. Саятхан Хамире китабына алгы соз. Ашгабат. 1960

III. Qosimsha a'debiyatlar

1. Айымбетов К. Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы Н. 1977

2. Айымбетов К. Қарақалпақ нақыл мақаллары «Қарақалпақстан» баспасы Н. 1978
3. История каракалпакской литературы. С древнейших времён до 1917 года. Ташкент», ФАН» 1994
4. Максетов К. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырк қыз». «Қарақалпақстан» баспасы Н. 1962
5. Максетов К. Каракалпакский эпос. «ФАН», Т.,1966
6. Максетов К. Халық бақсысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н., 1970
7. Максетов К. Қарақалпақ фольклорынын эстетикасы. «Қарақалпақстан» баспасы,Н. 1971
8. Максетов К. Фольклор хэм әдебият. «Қарақалпақстан» баспасы,Н., 1975
9. Максетов К. Қарақалпақ жыраў бақсылары. «Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1983
10. Максетов К. Қарақалпақ фольклористикасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Н., 1989
11. Очерки по истории каракалпакского фольклора. «ФАН», Т.,1977